

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Uusima aja osakond

Verner Ant

**Ameerika Ühendriikide *de iure* tunnustus Armeeniale 1920. ja
1991. aastal ning võrdlus Balti riikidega**

Magistritöö

Juhendaja: professor Eero Medijainen

Tartu 2014

SISUKORD

Sissejuhatus	2
1. Tunnustamise institutsioon rahvusvahelises õiguses	7
1.1. Riik	7
1.2. Okupatsioon ja anneksioon	9
1.3. Tunnustamine ja mittetunnustamine	11
1.4. Õigusjärglus, samasus ja igamine	16
1.5. Kokkuvõte	17
2. Armeenia ja armeenlaste ajalugu kui argument USA tunnustuse andmisel.....	19
2.1. Armeenia varasem ajalugu ning "Armeenia küsimuse" kujunemine	19
2.2. Armeenlaste genotsiid	22
2.3. Armeenia Vabariik	24
2.4. Armeenia NSV-st taas Armeenia Vabariigiks	28
2.5. Armeenia diasporaa ja selle mõju USA-s.....	29
3. Armeenia ja Eesti tunnustamine USA poolt	32
3.1. USA kerkimine Armeenia küsimuse võimalikuks lahendajaks	32
3.2. Armeenia piiride küsimus	36
3.3. Armeenia tunnustamine USA poolt	38
3.4. Balti riikide tunnustamine USA poolt	40
3.5. Balti riikide ja Armeenia tunnustamise erinevus	43
4. Armeenia ja Balti riikide iseseisvuse kaotamine ja taasiseseisvumine 1990. aastatel	45
4.1. Pööre USA Armeenia-poliitikas.....	45
4.2. USA kui Balti riikide eestkõneleja.....	47
4.3. Balti riikide ja Armeenia taasiseseisvumise tunnustamine	51
Kokkuvõte	55
Kasutatud allikad ja kirjandus	57
Summary	63

SISSEJUHATUS

Esimese maailmasõja lõppedes varisesid põrnu mitu varem eksisteerinud impeeriumit, millede asemele tekkis terve rida uusi riike. Rahvusvahelisele areenile tekkinud maade juhtidel ja elanikkonnal seisid ees iseseisva riigi ülesehitamine ning teisalt selle edasise eksistentsi tagamine. Ühe võimalusena mõlema eesmärgi täitmiseks nähti teistelt riikidelt enesele tunnustuse saamist, sest see oleks võimaldanud uuel rahvusvahelise õiguse subjektidel luua teiste rahvastega ametlikud diplomaatilised ja kaubanduslikud sidemed ning astuda rahvusvaheliste organisatsioonide ridadesse. Riikidele tunnustuse andmine kui rahvusvahelise suhtluse üks instrumentidest oli 1918. aastaks umbes 100 aastat vana¹ ning ilma sõja järel tekkinud maade poliitikud olid selle taotlemise vajalikkuses veendunud, mida tõestab tõik, et selle tunnustuse saavutamise võeti tavaliselt eraldi eesmärgiks, mille täitmiseks loodi eraldi töögrupe.

Kõik see oli oluline ka 1918.a iseseisvunud Balti ja Kaukaasia riikidele, kes selle agenda täitmiseks vajalikke samme astusid. Pealtnäha olid nimetatud maadel suhteliselt sarnane taust. Kõik pärinesid endisest Vene impeeriumist, kus alates 1917.a oktoobrirevolutsioonist valitses bolševistlik režiim, millega kaasnes terror, laos, korratus, kodusõda. Seega midagi sellist, mille osalised uued rajariigid justkui olema ei pidanud. Kuna enamlaste võimule jäämine ei olnud veel päriselt selge ning Venemaa saatus seetõttu mitte lõpuni otsustatud, siis esialgu ei kippunud lääneriigid Kaukaasia ning Baltimaid täieõiguslike riikide ja võrdväärsete partneritena rahvusvahelisel areenil tunnustama. Veel 1920.a keskel ei olnud eriti riike, kes oleks uusi maid tunnustanud. Seda kummastavamalt võis mõjuda ühe olulisema suurriigi USA teadaanne 23.aprillil 1920, et ta tunnustab Armeenia vabariiki. Eestit ei olnud selleks hetkeks *de iure* ükski teine riik peale Nõukogude Venemaa veel tunnustanud, Soome andis selle alles juunis 1920. Lisaks ilmnes, et USA suhtumine mitmesse Vene impeeriumi varemetel tekkinud riiki oli kõike muud kui soosiv. Ühendriigid pidasid Soome, Poola ja Armeenia setsessiooni vastuvõetavaks ning tervitatavaks, kuid Venemaa terviklikkuse

¹ M.J.Petersen, *Recognition of Governments. Legal Doctrine and State Practice, 1815-1995*. Basingstoke, London: Macmillan Press 1997, lk. 4.

huvides teiste (väike)riikide eraldumist mitte.² Armeenia tunnustamine osutus mõnevõrra paradoksaalseks, sest poole aasta pärast lakkas riik iseseisev olemast ning iseenesest ei tähendanud suure riigi poolt tunnustuse saamine sisuliselt midagi. Pealegi kaotas Armeeniale antud tunnustus 1933.a kehtivuse, kui USA tunnustas ametlikult Nõukogude Liitu. Eesti ja teiste Balti riikidega oli olukord vastupidine - ametlik tunnustus saabus suhteliselt hilja – alles 1922. aastal, kui teised olulisemad riigid olid Baltimaid juba tunnustanud ning nad olid juba Rahvasteliidu liikmed. Kuid iseenesest osutus USA tunnustus olulisemaks, kui esmapilgul arvata võis, kuna võimaldas Eestil, Lätil ja Leedul erinevalt Armeenias pärast 50 aastast nõukogude anneksiooni riiklust järjepidevuse alusel taastada, erinevalt Armeenias. Ja just USA poolt Armeeniale ja Balti riikidele antud tunnustuse tagamaade ning selle pikemaajase mõju hindamine kummalegi ongi magistritöö kirjutamise eesmärgiks.

Tunnustamist kui riikidevaheliste suhete protseduuri, mida kohati on peetud üheks võimalikuks riiklust defineerivaks faktoriks (riik on olemas siis, kui ta on teiste poolt tunnustatud³), on peamiselt juristide ning rahvusvaheliste suhete uurijate poolt põhjalikult käsitletud. Teedrajava uurimuse selles pani vahetult pärast Teist maailmasõda kirja Hersch Lauterpacht, keda pea kõik hilisemad tunnustust käsitlevad autorid on esile toonud. Töös on teiste seas kasutatud rahvusvahelisele õigusele spetsialiseerunud uurija James Crawfordi teost, mis keskendub riiklusele rahvusvahelises õiguses ning politoloog Mikulas Fabry käsitletust tunnustamise institutsiooni arengust. Riikluse, selle järjepidevuse ja tunnustamise temaatikat just Balti riikide võtmes on põhjalikult analüüsinud rahvusvahelisele õigusele spetsialiseerunud Lauri Mälksoo, kes on sõlmitud lepingute ning seaduse jõudu omavate dokumentide tõlgendamise ning õiguspraktiliste pretsedentide toel leidnud, et Balti riigid olid Nõukogude Liidu poolt aastakümneid illegaalselt annekteeritud ning seetõttu säilitasid taasiseseisvumisel kindlasti oma varasema identiteedi, mida ei saa öelda Kaukaasia riikide, sealhulgas Armeenia kohta.

Eesti jaoks on ajaloolistest põhjustest lähtuvalt tunnustamine olnud väga oluline teema ning seda on ajalookirjutuseski suhteliselt põhjalikult käsitletud. Põgusalt kirjutati riigi tunnustamisest juba esimese vabariigi aegadel Eduard Laamani poolt. Nõukogude ajal ei ole USA poolt Eesti tunnustamisest eraldi uurimusi koostatud ning muud Eesti välispoliitilisi püüdlusi kajastanud teosed on äärmiselt kallutatud, kuid samas on leitud, et Paul Vihalema ja

² Eero Medijainen, Ameerika Ühendriikide *de iure* tunnustus Balti riikidele 1922.aastal - väärtuspõhine otsus või majanduslik kalkulatsioon. Ajalooline Ajakiri, 2011, 2(136), lk. 127.

³ Hersch Lauterpacht, Recognition in International Law. Cambridge: Cambridge University Press 1948, lk. 38.

Heino Arumäe raamatutest saab taustainfoks vajalikke empiirilisi andmeid kasutada küll.⁴ Taasiseseisvumise järel läks kümmekond aastat aega, kuni selle teemaga seotud lünki asus ajalookirjutuses täitma Eero Medijainen, kes on mitmeid artikleid just USA antud tunnustuse ning selle püsimise kohta kirjutanud. Ühendriikide tunnustamise andmise kohta nii 1922.a kui ka 1991.a on kirjutanud Mati Graf oma Eesti taasiseseisvumist käsitlevas monograafias. USA ja Balti riikide suhete peatükis on eriline koht Nõukogude anneksiooni mittetunnustamisel Ühendriikide poolt, mida selle kestvuse tõttu on rahvusvahelises õiguses pretsedendituks peetud.⁵ Seda teemat on käsitlenud Lauri Mälksoo ning poliitik ja ajaloolane Mart Nutt.

Kui Eesti tunnustamine on ajalookirjutuses nii eesti kui inglise keeles päris hästi kajastatud, siis sama ei saa öelda Armeenia tunnustamise kohta 1920. aastal. Pea kõikides riigi ajalugu käsitlevates kirjutistes on küll ära mainitud fakt, et USA sel aastal oma tunnustuse andis, aga midagi erakordset selles ei nähta. Selle juures ei avata tunnustamise laiemat tagapõhja, ei pakuta välja põhjusi, miks ookeani-tagune suurriik nii käitus, kui Euroopa riigid nii ei teinud. Sellisel huvipuudusel võib olla mitu põhjust. Esiteks seisis Armeenia Vabariik tunnustuse saamise hetkel väga suurte probleemide ees - riigis oli sadu tuhandeid sõjapõgenikke, maal valitsesid laos, nälg ning epideemiad. Armeenlased pidasid hoopis põletavamaks küsimuseks territoriaalseid muresid, nimelt loodeti saada oma ajalooliselt asualalt Lääne-Armeenias (Ida-Anatoolia) endile mitmeid endisi Osmani impeeriumi provintse. Pariisi rahukonverentsil osalejad, hiljem ka Rahvasteliit ja USA kinnitasid korduvalt, et seda nad kindlasti saavad. Loodetud territoriaalsete juurde-lõigete asemel sattuti hoopis türklaste rünnaku alla ning kaotati iseseisvus bolševikele. Tunnustamise vähese käsitlemise teiseks põhjuseks võis olla asjaolu, et sellest faktist endast mingit reaalselt kasu Armeenia Vabariigile ei sündinud - soovitud territooriume ei saadud, rünnaku ajal abi ei saadud, iseseisvuse kaotamise järel lakkas umbes kümne aasta jooksul USA-s üldse igasugune huvi kunagi eksisteerinud riigi suhtes.

Seega otseselt Armeenia tunnustamist lahanud käsitlust töö koostamiseks kasutatud ei ole. Küll aga on selle spetsiifilise teema kajastamiseks olemas rida võimalusi. Armeenia ja armeenlaste ajalugu on eesti keeles käsitlenud USA rahvusvaheliste suhete uurija Charles King, kes on kirjutanud mitu Moldova ja Musta mere regiooniga seotud raamatut. Tema sulest ilmunud ja eesti keeles avaldatud Kaukaasia ajalugu vaatleb kogu selle regiooni arengut ning seost Venemaaga. Nõukogude ajal on avaldatud küll mitu Armeenia NSV-d tutvustavat teost,

⁴ E.Medijainen, Ameerika Ühendriikide *de iure* tunnustus Balti riikidele 1922.aastal, lk. 124.

⁵ M.Nutt, Mittetunnustamine ja rahvusvaheline õigus. *Diplomaatia nr. 54, veebruar 2008.*

kuid üürikest iseseisvusaega on eranditult käsitletud kui lääne imperialistide sepitsusi, mis oli suunatud Nõukogude riigi vastu. Taasiseseisvumise järel on Eesti autoritest Armeenia ajalugu kajastanud Lembo Tanning, kes mitte-ajaloolasena on kirjutanud armeenlaste genotsiidist. Sellega sisuliselt eestikeelsed käsitlused Armeeniasst piirduvadki ning ükski neist ei ava 1920.a tunnustuse tagapõhja.

Üldkäsitlusi inglise keeles on kirjutatud peamiselt armeenlaste endi poolt. Kuna ainuüksi USA ülikoolides on vähemalt 8 eraldi Armeenia ajaloo õppetooli,⁶ siis on just ameerika-armeenlaste kogukonda esindavad autorid kirjutanud mitmeid teoseid. Üks neist on Simon Payaslian, kes on kirjutanud üldkäsitluse Armeenia ajaloost, milles on suhteliselt suure detailsusega kajastatud esimese vabariigi (1918-1920) teket, arengut ja lõppu. Mitmed autorid on eraldi käsitlenud kitsamaid teemasid, mis tööga on haakunud. Nendeks on mitmed armeenlaste genotsiidi käsitlevad artiklid ühe tuntuma ameerika-armeenia ajaloolase Richard Hovannisiani kogumikest. Armeenlaste ning USA suhteid on mitmes artiklis käsitlenud ajaloolane Dennis Papazian. Töö kirjutamiseks ei ole kasutatud armeenia-keelseid allikaid. See on küll kahetsusväärne, kuid arvestades, et kitsalt tunnustamise ning USA suhtumise temaatikat on inglise keeles käsitlenud nii USA kui armeenlastest uurijad, siis peaks see teemavaldkond ka inglisekeelse kirjanduse põhjal kaetud saama.

Töös on kasutatud USA välisministeeriumi (Riigidepartemangu) internetis asuval kodulehel avaldatud diplomaatide ning poliitikute kirjavahetust, avaldusi, telegramme, depešše. Märksõna FRUS (*Foreign Relations of the United States*) taga peituvad ametlikud dokumendiseeriad, mis puudutavad USA välispoliitikat ning diplomaatilist tegevust. Samuti on allikana kasutatud USA Tallinna saatkonna kodulehel olevat ajaloo-sektsiooni. Paraku midagi sarnast Jerevani USA saatkonna kodulehel ei ole.

USA välisministeeriumi ametlike dokumentide sisu ja erinevate autorite kirjutatud käsitluste võrdlemisel koorub välja suhteliselt konkreetne ajend, mis USA silmis oli piisav, et üht riiki ja selle rahvast teistele eelistada. Töö eesmärgiks ongi vastata küsimusele, miks Armeeniat tunnustati tunduvalt varem kui Eestit, Lätit ja Leedut ning milline oli varakult saadud tunnustuse mõju Kaukaasia riigile. Seejärel lahatakse, miks Armeenia iseseisvuse kaotusel sellele riigile antud tunnustusest loobuti, kuid Baltimaadele antud tunnustusest mitte. Ning kolmandaks vaadeldakse, kas viimati-nimetatu on kuidagi erinevalt mõjunud taasiseseisvunud riikidele.

⁶ Armenia, Azerbaijan, and Georgia: country studies / Federal Research Division, Library of Congress ; edited by Glenn E. Curtis. Washington, D.C.: Federal Research Division, Library of Congress, 1995, lk. 36.

Magistritöö on jaotatud nelja peatükki. Esimene käsitleb tunnustuse institutsiooni arengut läbi ajaloo ning tutvustab mõningaid rahvusvahelise õiguse mõisteid, mis haakuvad nii tunnustamisega kui uurimuse temaatikaga. Teine peatükk annab ülevaate Armeenia ja armeenlaste ajaloost, mis on otseses seoses USA poolt tunnustuse saamise ning hiljem sellest ilmajäämisega. Kolmas peatükk käsitleb võrdlevalt Armeenia ja Balti riikide tunnustamist Ühendriikide poolt. Neljas peatükk analüüsib USA käitumist nii nimetatud riikide iseseisvuse kaotamise puhul ning selle käitumise võimalikku tähendust taasiseseisvumisel.

1. TUNNUSTAMISE INSTITUTSIOON RAHVUSVAHELISES ÕIGUSES

1.1. Riik

Selleks, et midagi tunnustada, peavad olema täidetud kaks tingimust - olemas peavad olema tunnustaja ja tunnustatav, ehk siis riigid. Erinevad teadusdistsipliinid ning nende seesmiselt jaotunud koolkonnad on mõistet "riik" erinevalt defineerinud. See võib olla näiteks lihtsalt geograafiline nähtus, kindlate piiridega maa-ala. Riik võib olla ka kui sotsiaalne kooslus - midagi, mille järgi inimesed ennast identifitseerida saavad.⁷ Politoloogid on Max Weberi järgi pikalt riiki defineerinud kui institutsiooni, millel on õigus enda territooriumil asuvate isikute suhtes jõudu kasutada. Seda teesi on edasi arendatud ning leitud, et riik on poliitiline institutsioon, mis enda poolt loodud asutuste ning ametnikkonnaga täidab teatud eluks vajalikke ülesandeid, olles võimeline leidma ressursse ning organiseerima elanikkonda.⁸ Juristide jaoks on riik rahvusvahelise õiguse arhetüüpne subjekt, millel on olemas a) püsiv rahvastik; b) kindel territoorium; c) valitsus ja d) võime sõlmida suhteid teiste rahvusvahelise õiguse subjektidega.⁹ Sellisena fikseeriti riigi mõiste 1933.a Ameerika riikide konverentsil Montevideos sõlmitud riikide õiguste ja kohustuste konventsioonis (artikkel 1).¹⁰ Taolise riigimõiste käsituseni jõudmiseks on ajaloos "maha käidud" pikk tee: vähemalt Euroopa vaates olid Antiik-Kreeka polistel ja Rooma riigil mitmed 20.sajandil tunnustust leidnud riigi tunnused olemas. Antiikaja-järgses maailmas valitses (vähemalt Euroopas) sajandeid äärmiselt keeruliste senjööri-vasallide suhete sasipundar, millest ajapikku kujunesid välja püsivad, stabiilsed ning suveräänsed riigid. Vestfaali leping 1648.a oli omamoodi kokkuvõtte ning fikseering olukorrast, kuhu rahvusvahelises suhtluses oldi selleks ajaks jõutud. Vestfaali süsteemi põhimõtete järgi olid riigid sõltumatud ja suveräänsed subjektid, kelle siseasjadesse ei tohtinud sekkuda ning kellede omavahelisi suhteid reguleeris kirjutamata jõutasakaalu printsiip. Kõik järgnevad olulisemad rahvusvaheliste suhete arengud on sisuliselt toetunud neile sajandite vanustele põhimõtetele.¹¹ Oluliseks etapiks riikide arengu ajaloos on olnud

⁷ Eero Medijainen, Ajaloo ja poliitika piiridel. Mõisteid ja mõtisklusi. Tallinn 2008, lk. 53.

⁸ Daniel Byman, Charles King, Fantoomriikide müsteerium. *Diplomaatia nr 115, märts 2013.*

⁹ Merilin Kiviorg jt. Rahvusvaheline õigus. Tallinn: Juura, 2004, lk. 85.

¹⁰ Montevideo Convention on the Rights and Duties of States. In: Council on Foreign Relations. <http://www.cfr.org/sovereignty/montevideo-convention-rights-duties-states/p15897>

¹¹ E. Medijainen, Ajaloo ja poliitika piiridel, lk. 66-68.

rahvusluse ja rahvusriigi rolli esilekerkimine 19.sajandil ning selle kulminatsiooni saavutamine järgneval aastasajal. Natsionalismil oli (ja on) oluline koht inimeste ühendamisel, ühtse idee leidmisel ning riikide rajamisel, see on mõjutanud oluliselt riigipiiride kujunemist ning korduvat nihkumist, samuti mitmete sõdade puhkemist. On ju väljend *rahvuslik huvi* muutunud sünonüümiks *riiklikule huvile*.¹² Ja kui 20.sajandi keskpaiku tundus integreeruva Euroopa näitel rahvusvaheliste suhete uurijatele olevat võimalik, et inimeste lojaalsus ning ootused kanduvad integratsiooniprotsessi jooksul iseenesest ajapikku rahvusriigilt supranatsionaalsele institutsioonile,¹³ siis tegelikkus osutus siiski selliseks, kus aduti, et ka integratsioon sõltub riigi *rahvuslikest huvidest* ning on seetõttu vaid üheks võimaluseks välispoliitika ajamisel, mitte vältimatult ettemääratud saatus.¹⁴

Montevideo konventsioonis kirjeldatud riigimõiste käsitus on ühelt poolt toonud selguse, et kui need kriteeriumid on täidetud, siis riik "on olemas." Aga ajaloo keerdkäikudes on ilmnenu, et riik ei olegi väga püsiv ning lõplikult konstantne suurus, vaid need "sünnivad" ja "surevad" ning mõnikord ka "taassünnivad" - ehk siis reaalsus loob olukorrad, mis iseenesest ei allu väga hästi õigusteadlaste soovile omada stabiilset, üheselt arusaadavat ning võib-olla ennustatavatki maailmakorra käsitlust. Seega tekib vastuolu ja küsimus - kui mõni ülal- loetletud tunnustest ära langeb, kas siis riik kui selline lakkab olemast või leidub mingeid lisatingimusi ja kokkuleppeid, mis võimaldaksid riigil (virtuaalselt) edasi kesta. Olukordade puhul, kus üks või teine kriteerium jäädavalt kaob, on vaidlusmomente vähem: kui näiteks maailmamere tõusmise tõttu mõni saareriik jääb tervenisti vee alla või riigi elanikkond mõne looduskatastroofi või oma liigiesindaja (*Homo sapiens*) käe läbi täielikult hävineb, siis ilmselt seda riiki kui sellist enam ei saagi eksisteerida.¹⁵ Ehkki ka ülalmainitud juhtumeid on aset leidnud, siis enamasti on tunduvalt tõenäolisem see stsenaarium, kus riigi tunnuseks olevad "koostisosad" jäävad füüsiliselt alles, kuid vahetavad hoopis "omanikku" nagu okupatsiooni või anneksiooni korral juhtub. Mõned põhimõtted on aja jooksul paika loksunud: territooriumi osalise muudatuse korral riigi identiteet ei muutu. Näiteks tunnustas rahvusvaheline kogukond Türgi Vabariiki Osmani impeeriumi järeltulijana, ehkki uue riigi territoorium oli vanaga

¹² Ibid, lk. 127-128.

¹³ Ernst B.Haas, The Uniting of Europe. In: B.Nelsen and A.Stubb The European Union: Readings on the Theory and Practice of European Integration. Basingstoke: Palgrave Macmillan 2003, lk. 139.

¹⁴ Stanley Hoffmann, Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe. In: B.Nelsen and A.Stubb, lk. 157-158.

¹⁵ Lauri Mälksoo, Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940.a-1991.a ja pärast 1991.a. Uurimus pingest normatiivsuse ja võimu vahel rahvusvahelises õiguses. Tartu 2005, lk. 40.

võrreldes tunduvalt vähenenud. Ning ka vastupidi: aastakümnete jooksul laienes Briti impeerium lainetena mitmekordselt, kuid Suurbritannia identiteet jäi samaks.¹⁶ Teine väljakujunenud reegel puudutab valitsusvormi muutumist, mille toimumisel riigi järjepidevus ei muutu: siseriiklikud pöörded (nii konstitutsioonilised kui ka revolutsioonilised) ei mõjuta riigi õigusi või kohustusi rahvusvahelisel areenil. Selle praktika näiteks on toodud 1917.a revolutsiooni järgse Venemaa kommunistliku režiimi väited, et nende valitsetaval alal ei ole mingit ühendust varasemalt eksisteerinud Vene keisririigiga ning kohe kindlasti mitte selle välisvõlgadega. Ehkki võlgade küsimus lahendust ei leidnud, siis teised riigid käsitlesid Nõukogude Venemaad ilma kahtluseta Vene tsaaririigi järeltulijana.¹⁷ Kolmas ning enim vaidlusi tekitanud reegel väidab, et ajutiselt sõjalise okupatsiooni alla sattunud riik ei lakka olemast. See jääb püsima vaatamata sellele, et tal puudub okupatsiooni jooksul üks olulistest riigi kriteeriumitest - toimiv valitsusvõim hõivatud ala elanikkonna üle.¹⁸ Siinkohal on näiteid ajaloost kümneid ning eriti "tänuväärse" juhuse uurimistööks pakkus Teine maailmasõda, kui suurem osa Euroopast oli mingil ajahetkel teise riigi poolt okupeeritud.

1.2. Okupatsioon ja anneksioon

Okupatsioon on olukord, kus üks riik on haaranud kontrolli ja võimu teise riigi territooriumi üle. Mõiste ise ning sellega kaasnev kodifitseeriti 1899.a ning täpsustati 1907.a Haagi rahukonverentsidel ning suures osas kehtivad seal paika pandud reeglid tänini. Esiolgu käsitleti okupatsiooni rahvusvahelises õiguses vaid sõjalise nähtusena - territooriumi hõivamist relvajõudude toel. Okupeeriv riik omandas sel juhul küll reaalse võimu teise üle, kuid see ei tähendanud automaatselt vallutatud riigi suveräänsuse üleminekut vallutajale. Rahvusvahelise õiguse kohaselt säilitas okupeeritud ala õiguspärane valitsus oma suveräänsuse, mis vaid peatus okupatsiooni ajaks.¹⁹ Teise maailmasõja puhkemine tõi aga kaasa näiteid, kus riik okupeeriti ka reaalset sõjategevust arendamata, näiteks hõivas Saksamaa 1938.a Tšehhoslovakkia ja 1940.a Taani ilma vaenutegevuseta. Ehkki rangelt võttes 1907.a Haagi eeskirjad justkui sellisel juhul ei rakenduks, on rahvusvahelise õiguse uurijad suhteliselt üheselt jõudnud seisukohale, et "rahumeelset sunniviisilist okupatsiooni"

¹⁶ James Crawford, *The Creation of States in International Law*. Oxford: Clarendon Press 2007, lk. 675-676.

¹⁷ L.Mälksoo, lk. 41.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ J.Crawford, lk. 688-689.

saab võrdsustada sõjalise okupatsiooniga ning Haagi konventsioon kehtib ka sellistel juhtudel.²⁰ Õiguslikult reglementeeriti see olukord 1949.a Genfi konventsiooniga, mille artikkel 2 näeb ette, et konventsiooni saab rakendada okupeerimise puhul, millele relvastatud vastupanu ei osutata.²¹ Seega on okupatsiooniks loetud muuhulgas olukorda, mis on kaasnud jõu kasutamisega ähvardamisest, mille tõttu ähvardatud valitsus loovutab kontrolli oma territooriumi üle võõrriigile.²²

Kuidas okupatsioonini üldse jõutakse? Vastus on - relvajõudude kaasamisega. Maailmasõdade vahelisel ajal sõlmiti üks märgiline leping, mis justkui oleks pidanud seda võimalust tunduvalt vähendada, kui 1928.a signeeriti Pariisis Briand-Kelloggi pakt, mis keelas igasuguste sõdade, välja arvatud kaitsesõdade, pidamise. Sellega murdi sisuliselt inimkonna algusaegadest pärinev arusaam, et sõda ongi midagi inimese elutegevusega kaasnevat - seisukoht, mille Preisi sõjandusteoreetik von Clausewitz 19.sajandi algul elegantselt sõnastas: "...sõda on poliitika jätkamise vahend teiste vahenditega." Ehkki 1928.a pakt mingit väga reaalist tulemust ei andnud, sest see dokument iseenesest ei suutnud ära hoida ei Jaapani sissetungi Mandžuuriasse 1931.a, Itaalia tungimist Etioopiasse 1935.a ega Teise maailmasõja algust, avaldas selle sõlmimine mõju hiljem, kui 1945.a kirjutati ÜRO asutamishartasse sisse jõu kasutamise või sellega ähvardamise keelustamise nõue maailmaorganisatsiooni liikmesriikide vahel (artikkel 2(4)).²³ Sisuliselt on ajavahemikku 1928-45 nähtud kui teatud juriidilist üleminekuaega, justkui "eikellegimaad", mille jooksul toimunud sündmusi on uurijate koolkonnad eri moel tõlgendanud. Kuna enne 1945.a ei keelanud üldine rahvusvaheline õigus sõjalise jõuga ähvardamist, küll aga selle kasutamist, siis on osa uurijaid sellest järeldanud, et näiteks Nõukogude Liidu poolt 1939.-40.a Balti riikides läbiviidud tegevus ei pruukinud olla vastuolus toona kehtinud tavaõiguste üldiste reeglitega.²⁴ Iseenesest ei ole ÜRO hartagi suutnud sõdade arvu kuigivõrd vähendada: kui ajavahemikus 1816-1945 on loendatud ligi 800 sõda, siis 1945-1992 ligi 1200.²⁵

²⁰ L.Mälksoo, lk.175-176.

²¹ Convention (II) for the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea. Geneva, 12 August 1949. Article 2. In: International Committee of the Red Cross. <http://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=181EA2EC6FCCD2B4C12563CD0051A4E9>.

²² L.Mälksoo, lk. 177.

²³ Purposes and Principles of the United Nations. In: Repertoire of the Practice of the Security Council. <http://www.un.org/en/sc/repertoire/principles.shtml#rel2>.

²⁴ L.Mälksoo, lk. 50-51; 104.

²⁵ E.Medijainen, Ajaloo ja poliitika piiridel, lk. 135.

Briand-Kelloggi pakti puhul kerkis üles üks vasturääkivus - leping keelustas küll sõja alustamise, aga otsesõnu ei keelustanud okupeeritud alade annekteerimist. Klassikaliselt on nähtud okupatsiooni lõppemiseks mitut võimalust: vallutatud alad hõivatakse sõjaliselt tagasi ning sissetungija aetakse jõuga välja; vallutaja lahkub ise okupeeritud alalt; territooriumi õiguslik staatus muutub mõne lepingu vms. raames; okupeerija annekteerib hõivatud territooriumi.²⁶ Veel 19. sajandil oli anneksioon õiguspärane moodus okupatsiooni lõpetamiseks - näiteks Schleswigi ja Holsteini liitmine Preisimaa külge või Bessaraabia ja Karsi piirkondade liitmine Venemaa koosseisu Vene-Türgi 1877-78.a sõja jooksul vallutatud alade annekteerimise tagajärjel.²⁷ Enne 1945.a ÜRO hartat võis ühe koolkonna tõlgenduse kohaselt anneksioon teiseneda legaalseks valduseks, kui rahvusvaheline kogukond seda sellisena tunnustas, rahvusvahelise õiguse kohaselt tõi selline teguviis enesega kaasa annekteeritava riigi lõpu. Sama kehtis ka pöördvõrdeliselt - kui suurem osa riike anneksiooni ei tunnustanud, siis agressor oma tegevusele õigustust ei saanud.²⁸

1.3. Tunnustamine ja mittetunnustamine

Rahvusvahelise suhete üheks olulisemaks protseduuriliseks toiminguks on kujunenud riikidele tunnustuse andmine, ka avalik tunnustamisest keeldumine on riikidevahelises suhtluses väga tähendusrikas. Riikide tunnustamisel eristatakse *de facto* ja *de iure* tunnustust. Neist esimene tähendab teiste riikide poolset nentimist, et rahvusvahelises olukorras on toimunud mingid faktilised muutused, millega ollakse enam-vähem leppinud – tekkinud riigile antakse justkui omamoodi katseaeg, mille jooksul selgub, kas ta on eluvõimeline või mitte. Riigi *de iure* tunnustamine tähendab sisuliselt tähendab seda, et teine olemasolev riik hindab tekkivat riiki kui uut rahvusvahelise õiguse subjekti, mis on täitnud kõik vajalikud kriteeriumid, et teda sellisena kohelda saaks; vähemalt mingil määral on see olemasolevate riikide poolt mõistaandmine, et uus "tegija" rahvusvahelisel areenil on nende endiga õiguslikus mõttes võrdväärne.

Tunnustamist on peetud üheks võimalikuks viisiks riiki defineerida. Kõigi muude riiklust iseloomustavate kriteeriumite kõrval võib ju aluseks võtta selle, kas rahvusvaheline kogukond mingit maad üldse tunnustab - kui mitte, siis ei ole ka riiki kui rahvusvahelise

²⁶ L.Mälksoo, lk. 174.

²⁷ Hermann Kinder, Werner Hilgemann, Maailma ajalugu esiajast tänapäevani. Tallinn 2001, lk. 353; 359.

²⁸ L.Mälksoo, lk. 52-53.

õiguse subjekti. Sellisel veendumusel on rahvusvaheliste suhete uurijate konstitutiivne koolkond. Konkureeriv riikluse kujunemist ja eksisteerimist uuriv deklaratiivne koolkond on veendumusel, et riigi olemasolu on faktiline küsimus - ta kas on või teda ei ole - ning see ei sõltu teiste riikide hinnangutest või tunnustamisest.²⁹ Viimast seisukohta toetab iseenesest ka Montevideo konventsioon, mille artikkel 3 kohaselt ei sõltu riigi faktiline olemasolu teiste riikide tunnustusest ning riigil on õigus teha kõiki vajalikke toiminguid, mida ta peab vajalikuks enda säilimiseks ja arendamiseks.³⁰ Teisalt on planeedil seni veel alasid, mis ei ole teiste riikide tunnustust leidnud ning seetõttu ei käsitleta neid endiselt suveräänsete riikidena. Näiteks Põhja-Küprose Türgi Vabariiki, Transnistria Moldaavia Vabariiki, Lõuna-Osseetia Vabariiki ja Abhaasia Vabariiki on tunnustanud ainult paar teist suveräänset riiki, mõnda koguni vaid 1 riik. Taiwanit tunnustab suveräänse rahvusvahelise õiguse subjektina parkümmend riiki, kuid kuna tegemist on ka maailma-mastaabiski olulise tööstusriigiga, siis on sellel tihedad (peamiselt majandus-)suhted kümnete riikidega, kaasa arvatud Hiina Rahvavabariigiga. Kuid samas ei võeta Taiwanit ühegi maailmaorganisatsiooni (k.a. ÜRO) liikmeks, mistõttu oma majanduslikule ja tööstuslikule võimsusele vaatamata ei saa riik rahvusvahelises suhtluses väga palju kaasa rääkida.³¹ Seega on uutel riikidel endile tunnustuse otsimine kujunenud üheks esmaseks välispoliitiliseks ülesandeks, milleks tavaliselt moodustatakse koguni eraldi diplomaatiline töörühm - Eesti näitel täitis seda eesmärki Eestimaa Kubermangu Ajutise Maanõukogu poolt 1918. aastal ellu kutsutud välisdelegatsioon.

Nagu eespool mainitud, oli riikide tunnustamine kui üks välispoliitika arsenali kuuluv toiming Balti ja Kaukaasia maade sünni ajaks umbes 100 aastat vana. Kuni 19. sajandi alguseni oli riikluse seisukohast olulisimaks dünastilise järjepidevusele õigustuse taotlemine, valitsevaks riigivormiks oli pärilik monarhia. Seega kui valitseja suutis mingit territooriumi hallata, siis käsitleti teda selle ala suveräänse „omanikuna“. USA loomise ja Prantsuse revolutsiooni järel hakkasid varasemalt dünastiliste abieludega liikuvad ja vahetuvad territooriumid asenduma plebistsiidil põhineva riigivalitsemisvormiga.³² Viini Kongressi järgsetel aastatel tekkis rahvusvaheliste suhete atribuutikasse uus protseduur – ametlike tunnustuste andmine

²⁹ William Thomas Worster, *Law, Politics, and the Conception of the State in State Recognition Theory*. *Boston University International Law Journal*, vol 27, no.1, 2009, lk. 118.

³⁰ <http://www.cfr.org/sovereignty/montevideo-convention-rights-duties-states/p15897>.

³¹ CIA World Factbook. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tw.html>; BBC News Asia, Taiwan profile <http://www.bbc.com/news/world-asia-16164639>.

³² Mikulas Fabry, *Recognizing States. International Society and the Establishment of New States Since 1776*. Oxford: Oxford University Press 2010, lk. 15.

tekkivatele riikidele. Tõuke selleks andis olukord, mis mõneti sarnanes sada aastat hiljem toimunuga – nimelt oli suur osa Euroopast mingil hetkel Napoleoni poolt vallutatud ning pärast keisri langust järgnes annekteeritud alade ning iseseisvuse tagasiandmine hõivatud maadele. Kuna Euroopas hakkas tekkima ridamisi uusi riike, siis loodi tunnustamise pretsedendid. Esimesed tunnustatavad olid Kreeka (1830) ja Belgia (1831), mõnikümmend aastat hiljem Berliini kongressil 1878 tunnustati Rumeeniat, Serbiat, Montenegrot ja Bulgaariat.³³ Omaette peatüki moodustas Hispaania ja Portugali koloniaalimpeeriumite lagunemine ning arvukate uute riikide teke Ladina-Ameerikas. Nende tunnustamisel näitasid erilist initsiatiivi üles USA ja Suurbritannia, kellede eeskuju pälvis järgimist.³⁴ Seega oli 20.sajandi alguseks tekkinud olukord, kus riigid, mis olid suutnud saavutada suveräänsuse, said teistelt riikidelt kindlasti ka vastava tunnustuse osaliseks. Teisalt olid kümned rahvused teinud läbi sisemise kvalitatiivse hüppe ning „enesest teadlikuks saanud,“ kuid ajaloolistel põhjustel asusid nad mitme suure impeeriumi alamadena viimaste koosseisus ilma võimaluse ja õigusega oma elu ning tuleviku osas kaasa rääkida. 1914.a puhkenud I maailmasõda ning 1916-1918 USA president Woodrow Wilsoni poolt mitmetes kõnedes sisse toodud enesemääramisõiguse kontseptsioon raputasid kogu olemasolevat maailmakorraldust. Kohe tekkis arusaam, et selle üle, kas mingi rahvas on küps määrama omaenda saatust, peaksid otsustama kolmandad osapooled ning seda just tunnustamise läbi. Mingil hetkel tundus suurriikidele, s.h. USA-le ja president Wilsonile endale, et kui selliste uute riikide ja riigikeste teke liiga intensiivselt jätkub, siis langeb kogu maailmakord kaosesse.³⁵ Sellised hirmud leidsid oma kajastuse ka tunnustamise praktikas: Poola, Tšehhoslovakkia ja Jugoslaavia said suurriikidelt pea koheselt *de iure* tunnustuse ning nad olid kutsutud osalema sõjajärgset maailmakorraldust määravale Pariisi rahukonverentsile (Prantsusmaa tunnustas Soomet, kuid rahukonverentsile viimast ei kutsutud). Teised riigid, sealhulgas Balti riigid jäeti justkui ootele – neile anti *de facto* tunnustus ning seejärel oodati, mis neist saab.³⁶ Ajalugu näitas, et mõned „ootenimekirja“ pandud riikidest lakkasidki olemast (Ukraina, Armeenia, Gruusia, Aserbaidžaan), samas kui Baltimaad jäid püsima. Fakt, et Eesti, Läti ja Leedu suutsid keerulise olukorra kiuste püsima jääda ning lääneriikide adumine, et bolševikud jäävad

³³ M.Nutt, op.cit.

³⁴ M.Fabry, lk. 68.

³⁵ Ibid, lk. 117-118, 138.

³⁶ M.Nutt, op.cit.; M.Fabry, lk. 118.

Venemaal võimule, viisid viimaks Balti riikide *de iure* tunnustamiseni Antanti kõrgeima nõukogu ning seejärel teiste Lääne-Euroopa riikide poolt.³⁷

Tagantjärele on analüüsitud, et Wilsoni õhkupaisatud idee enesemääramisõigusest iseenesest ei muutnud võrreldes varasemaga riikide tunnustamise praktikat kuigivõrd.³⁸ Küll aga muutus see tunduvalt pärast Teist maailmasõda, kui dekoloniseerimise tagajärjel tekkis maailmakaardile ligi 100 uut riiki. Sisuliselt toimus pööre, mille kohaselt varasemalt "hakkama-saamise näitamise" kohustuse asendas pelgalt deklareerimine, et nüüdseks ollakse iseseisev riik. Tunnustuse andmine muutus tavapäraseks ning peaaegu "mehaaniliseks" protseduuriks.³⁹ Kui dekoloniseerimisperioodil võeti uute riikide tunnustamist kohati kui moraalselt kohustuslikku tegevust, mis võiks heastada pikaajase ülekohtu, siis alates 1990. aastatest on tendents kaldunud sinna suunda, et riikide tunnustamisel on otsustavaks kaalukeeleks saanud päevapoliitilised kaalutlused.⁴⁰ Veelgi iseloomulikum on, et sel ajal tekkinud või taas-tekkinud riikide tunnustamine otsustati rahvusvahelise kogukonna poolt suhteliselt kollektiivselt.⁴¹

Uute või taastatavate riikide tunnustamise kõrval on rahvusvahelise suhtluse praktikas kasutusel ka mingi tekkinud olukorra mittetunnustamise institutsioon: kolmandad riigid ei tunnista mõnede reaalpoliitilises elus toimunud muudatuse seaduslikkust. Selle kohaselt võidakse küll nentida, et reaalsus on varasemaga võrreldes muutunud (*de facto* tunnustus), kuid sellega täiesti lõplikult ei nõustuta. Mittetunnustamine tähendab sisuliselt ühe osapoole tegevuse tõlgendamist rahvusvahelise õiguse rikkumisena ning sellest „valjuhäälselt“ teadaandmist. Kui tunnustamist on tihtipeale nähtud mitte niivõrd juriidilise sammu kui just päevapoliitilise vahendina, siis loogiliselt võttes peaks sama kehtima ka mittetunnustamise korral. Praktikast ennast on kasutatud alates 19. sajandi lõpust: Buuri sõdade käigus ei tunnustanud keiserlik Saksamaa brittide poolt Oranje ja Transvaali annekteerimist, 1908-1909 Bosnia-Hertsegoviina annekteerimine Austria-Ungari poolt pälvis Serbia ja Venemaa-poolse mittetunnustamise.⁴² USA president Wilsoni uuenduslikud ideed kajastusid kaudselt

³⁷ Seppo Zetterberg, Eesti ajalugu. Tallinn 2009, lk. 412.

³⁸ M.Fabry, lk. 138.

³⁹ Ibid, lk. 148, 168.

⁴⁰ Roland Rich, Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union. Symposium: Recent Developments in the Practice of State Recognition. In: *European Journal of International Law Issue vol. 4 (1993) No.1*, lk. 36.

⁴¹ J.Crawford, lk. 544.

⁴² M.Nutt, op cit.

mittetunnustamise doktriini hilisemal rakendamisel. Nimelt kirjutati Rahvasteliidu põhikirja sisse punkt, mis keelustas varasemalt kehtinud praktika, mille kohaselt peeti vallutussõdu üheks legaalseks võimaluseks uue riigi loomiseks. See klausel kandus edasi mitmesse sõdadevahelisel ajal sõlmitud lepingusse, millest mittetunnustamise koha pealt olulisimaks oli Stimsoni doktriin.⁴³ Viimane tulenes Briand-Kelloggi lepingu sätete laiendamisest reaalspoliitikasse, kui USA riigisekretär Henry L. Stimson teatas 1932.a, et Ühendriigid mõistavad hukka Jaapani agressiooni Mandžuuriasse ning ei tunnusta jaapanlaste relvajõudude toel rajatud Mandžukuo nukuriiki.⁴⁴ Nimetatud põhimõte oli väga oluline ka Balti riikide seisukohalt, kuna oli aluseks ühele hilisemale suhteliselt pretsedenditule nähtusele rahvusvaheliste suhete ajaloos – nimelt USA ja veel mõne riigi keeldumine tunnustamast Balti riikide inkorporeerimist Nõukogude Liidu koosseisu. See hilisem poliitika, mis algas 1940. aastast asevälisminister S. Welles'i avaldusega, toetus just Stimsoni doktriinile.⁴⁵ Üldiselt Euroopa riigid Ühendriikide poolt algatatud mittetunnustamispoliitikaga kohe kaasa ei läinud. Sisuliselt tunnustati kõiki Itaalia ja Saksamaa poolt agressiivsel teel omandatud anneksioone: Austria *Anschlussi*, Müncheni "sobingu" tagajärjel Tšehhoslovakkia hõivamist, Albaania allutamist personaalunioonis Itaaliale. Kõiki neid muutusi tunnustasid Euroopa riigid *de iure*, mis võeti tagasi alles siis, kui teljeriikidega otsesesse sõjategevusse asuti.⁴⁶ Seda silmas pidades järgis algselt vaid USA ise Stimsoni doktriini, selle erandiga, et Ühendriigidki tunnustasid Austria liitumist Saksamaaga, kuid teistele nimetatud muudatustele oma heakskiitu ei andnud.

Pärast Teist maailmasõda on rahvusvaheline õigus mittetunnustamise osas läbi mitme pretsedendi võtnud ulatuslikuma vormi. Alates 1970. aastatest on õigusvastaste olukordade mittetunnustamine kujunenud kohustuslikuks normiks.⁴⁷

⁴³ M. Fabry, lk. 118-119.

⁴⁴ J. Crawford, lk. 173; L. Mälksoo, lk. 126.

⁴⁵ Eero Medijainen, The USA, Soviet Russia and the Baltic States. From Recognition to the Cold War. In: *The Baltic Question during the cold war. Edited by John Hiden, Vahur Made, David J. Smith. London: New York: Routledge, 2008, 2009*, lk. 28.

⁴⁶ M. Nutt, op.cit.

⁴⁷ L. Mälksoo, lk. 281.

1.4. Õigusjärglus, samasus ja igamine

Kui riik okupeeritakse või annekteeritakse ning mõne aja möödudes saavutab ta taas suveräänsuse, siis on rahvusvaheline õigus alati eristanud kaht vastandlikku ideed: riigi õigusjärglust (suktsessioon) ja samasust (kontuiniteeti). Neist esimesel juhul lakkab endine riik eksisteerimast, teisel juhul jääb senine õigussubjekt alles, vaatamata vahepeal toimunud faktilistele muutustele.⁴⁸ Selliste probleemide vaagimine tõsis eriliselt päevakorra Teise maailmasõja ajal ja järel. Uurijad, kes olid jäigalt kinni riigi Montevideo konventsiooni järgi defineerimises, ei saanud kuidagi nõustuda väidetega, et aastaid okupeeritud ja osaliselt annekteeritud riigid nagu Etioopia, Albaania või Tšehhoslovakkia oleksid vabastamise järel „needsamad“ riigid, mis enne. Seda enam, et varasemalt (sõja alguses) olid mitmed riigid nende maailmaareenilt kadumist tunnustanud ning seejärel sõja käigus oma tunnustuse tagasi võtnud.⁴⁹ Veel täiesti eriline oli Austria saatus – kas käsitleda teda Saksamaa liitlasena või okupeeritud alana? *Anschlussi* tagajärjel suveräänse riigi kadumist maailmaareenilt tunnustasid kõik riigid, ka muidu mittetunnustamisega silma paistnud USA. Kuid 1943.a koostatud deklaratsioonis teatasid USA, Suurbritannia ja Nõukogude Liit, et Austria annekteerimine Saksamaa poolt on õigustühine. 1945.a vallutas nõukogude armee Viini ning käsitles riiki kui vaenulikku osapoolt. Samal aastal väljakuulutatud Austria vabariigile liitlaste poolt tunnustust ei antudki, vaid tunnustati riigi uut valitsust. 1955.a võitjariikide poolt sõlmitud Austria riigilepinguga tunnustati selle järjepidevust 1938.a eelse riigiga.⁵⁰ Väga üksmeelne oli Süüria samasuse tunnustamine varasema riigiga, kui see 1958-61 eksisteerinud Ühinenud Araabia Vabariigist, kuhu ta vabatahtlikult oli „astunud“, uuesti lahkus ning ÜRO-s oma senist seisundit ennistada tahtis.⁵¹ Samas ei tunnustanud rahvusvaheline kogukond näiteks 1958.a Alžeeria või 1945.a Korea vastavaid väiteid: neist esimene taotles enda riigi samastamist enne 1830.a eksisteerinud maaga ning teine Jaapani okupatsiooni-eelse Korea keisririigiga.⁵²

Rahvusvahelise õiguse uurijad ongi selles küsimuses jagunenud kaheks – esimeste seisukohalt on vahepeal kadunud riik lakanud olemast ning selle „taastekkimisel“ luuakse tegelikult uus. Teise seisukoha järgi ei pea seda asja nii jäigalt vaatlema – riigi identiteet võib säilida ka siis,

⁴⁸ J.Crawford, lk. 667-668.

⁴⁹ L.Mälksoo, lk. 34.

⁵⁰ Ibid, lk. 35-36.

⁵¹ J.Crawford, lk. 690.

⁵² L.Mälksoo, lk. 36.

kui teda „füüsiliselt“ mõnda aega ei eksisteeri. Sellisel juhul ongi tarvis kolmandate riikide tunnustust kas siis okupatsioonile või riikluse taastamisele: see oleks siis justkui välise hinnangu andmine, kas tekkinud rahvusvahelise õiguse subjekt on „uus“ või „taastatud vana.“ Siin peitub muidugi oht, et välised jõud lähtuvad otsuste tegemisel mitte niivõrd rahvusvahelise õigusest kui niivõrd päevapoliitilistest kaalutlustest.⁵³ Selleks, et kolmandatel riikidel oleks võimalik taolise vahepeal kadunud, kuid seejärel taas-ilmunud alasid endistena tunnustada, peaksid vahepealsel ajal (okupatsiooni või anneksiooni all) avalduma mingid kindlad märgid sellest, et „vana riik“ ei ole kadunud. Sellisena võiks käsitleda näiteks allutatud alade elanike jätkuvat sooviavaldust, et endine olukord taastataks. Kindlasti tuleb kasuks hääleka esinduse olemasolu eksiidis, võib öelda, et see on mingil ajahetkel on see isegi olulisem, kui okupeeritud või annekteeritud alade elanike „häääl“, keda ei pruugita üldse kuulda.

Kõige selle puudumisel võib annekteerimise puhul rakenduda igamise institutsioon. Igamine on vallutaja poolt rahvusvahelise üldsuse silmis suveräänsuse omandamine annekteeritud alade üle, kuna ei selle ala elanikud ega keegi teine ei vastusta sellist asjade seisut. Et midagi sellist rakenduks, on kahtlemata vaja aega. Kuni teised riigid jätkavad protestide ja nõuete esitamist, ei ole suveräänse valituse teostamine häirimatu. Igamiseks vajalikku stabiilsust võib häirida eelmine valitseja, solidaarselt tegutsev rahvusvaheline kogukond või asjaomase territooriumi elanikkonna tajutav tahteavaldus.⁵⁴

1.5. Kokkuvõte

Mitme eelneva alateema käsitlemisel kõlas läbi nentimine, et otsuseid, kas anda rahvusvahelisel areenil toimunud sündmusele omapoolne hinnang, ei olegi niivõrd vastu võetud varem väljakujunenud või kirjapandud normidest ja seadustest tulenevate reeglite järgimisest, vaid seda on sageli tehtud päevapoliitilisi eesmärke silmas pidades. Ehkki reeglina järgitakse kodifitseeritud norme ja tavasid, siis päevapoliitilisel vajadusel leitakse sobilik lünk kirjapandud seadustes või selle puudumisel saab näiteks viidata mingi nähtuse moraalsele küljele ning seeläbi muuta esmapilgul juriidilises mõttes ebaseaduslik tegevus aktsepteeritavaks. See peaks rahvastele, kes näiteks sooviksid mingil hetkel luua uue või kunagi eksisteerinud riigi, andma signaali, et rahvusvaheline kogukond ei pruugi nende

⁵³ Ibid, lk. 44-45.

⁵⁴ Ibid, lk. 123-124.

otsuseid koheselt ning automaatselt heaks kiita. Iga juhtum on erinev ning määravaks võib saada riikide laiemad strateegiad ja välispoliitilised eesmärgid või miks mitte kasvõi üksikute isikute või gruppide tahe.

2. ARMEENIA JA ARMEENLASTE AJALUGU KUI ARGUMENT USA TUNNUSTUSE ANDMISEL

2.1. Armeenia varasem ajalugu ning "Armeenia küsimuse" kujunemine

Armeenia riigi ajalugu algab umbes 600 eKr, armeenlaste kui rahva ajalugu on tunduvalt vanem. Kui heita pilk tänapäeva poliitilisele kaardile, siis paistab sealt Kaukasuse jalamilt väike ligi 30 000 km² suurune Armeenia riik. Sellisena on see maa välja kujunenud 20. sajandil. Enne seda on armeenlaste asuala seostatud tunduvalt suurema territooriumiga, mis jääb Kaukasuse ja Vahemere kirdeosa vahele ning kus ligi paar tuhat aastat eksisteerisid erinevad iseseisvad Armeenia riigikesed. Armeenlased ise on väga uhked selle üle, et nende riiki peetakse maailma vanimaks kristlikuks maaks, kus valitseja Tiridates III olevat juba 306. aastal oma alamad kristianiseerinud (seega mõned aastad enne 313.a Rooma riigi kuulutamist kristlikuks).⁵⁵ Ristiusu vastuvõtmine ning armeenia kirja leiutamine tõid kaasa kultuuri ning religiooni kiire leviku. Mitmete sisepoliitiliste rahutuste ning välismõjutuste tõttu langesid armeenlaste riigid võõrvõimude (Bütsants, Seldžuki impeerium, hiljem moslemitest araablased) valitsuse alla. 11. sajandil tekkis killustunud riigikeste asemele Väike-Armeenia kuningriik Kiliikias, mis tegi koostööd Euroopast saabunud ristsõdijatega. Sellisel kujul suutis armeenlaste riik püsida veel ligi kolmsada aastat kuni 1375.a langes Kesk-Aasiast tulnud mamelukkide kätte.⁵⁶

Järgnenud sajandite jooksul käis armeenlaste asuala võimsate valitsejate käest kätte. 18. sajandiks oli regioon, kus armeenlased elasid, jäänud kolme suurvõimu – Osmanite impeeriumi, Safaviidide Pärsia ja kasvava Vene impeeriumi - huviorbiiti. Viimane vallutas 1828.a pärslastelt Jerevani ümbruse ning sellega sattusid idapool elavad armeenlased Vene võimu alla.⁵⁷ Ehkki selle vallutusega muutus armeenlaste vahel vahet-tegemine reljeefsemaks, oli terve rahvus juba sajandeid jagunenud laias laastus kaheks. Alates ristsõdade aegadest 11. sajandil oli Armeenia kirikul olnud kaks pead – üks Jerevani lähistel pühas linnas Etšmiadzinis ning teine Liibanonis Anteliases, mis jaotas sisuliselt kogukonna religioosselt kaheks. Samuti erineb oluliselt kahe kogukonna räägitav armeenia keel: Anatoolias ja

⁵⁵ Armenia, Azerbaijan, and Georgia: country studies, lk. 10.

⁵⁶ Ibid, lk. 11.

⁵⁷ Lembo Tanning, Armeenia probleem, Tallinn 2005, lk. 74-75.

Euroopa diasporaas kasutatav suhtlusvahend lahknes Vene alade alla jäänud armeenlaste omast.⁵⁸

Vene võimu tulek tähendas iseenesest seda, et sajandeid mitme võimu all elanud ida-armeenlased koondusid ühte provintsi (Jerevani kubermangu) ühe jurisdiktsiooni alla.⁵⁹ Teine silmnähtav Vene võimu kohalolu tunnus oli linnade kasvamine ja areng. See oli ühelt poolt seotud üldise linnastumisega, teisalt aga Vene keskivõimu sihikindla tegevusega, mis kõige paremini paistis välja kahes Kaukaasia linnas, mis kujunesid teistest olulisemaks ning suuremaks – nendeks olid Kaspia mere kaldal asuv „naftalinn“ Bakuu ning kogu Kaukaasia administratiivseks keskuseks olnud Tiflis (tänapäeva Tbilisi). Märkimisväärne on, et mõlemas oli olemas märgatav armeenlastest kogukond, viimases moodustasid nad koguni läbi kogu 19. sajandi suurima rahvastikugrupi. Kuna armeenlased olid ühtehoidev ning keskmisest jõukam kiht, siis tekitas see naabrites tihti kadedust ja viha.⁶⁰ Linnadel oli oluline roll 19. sajandi keskelt alguse saanud armeenlaste rahvuslikule ärkamisele, kuna just seal kujunes välja rahvuslik intelligents. Kui esialgu seadsid armeenlased eesmärgiks oma kultuuri edendamist, siis ajapikku hakkasid olude muutumisel sellele lisanduma poliitilised nõudmised.⁶¹ 19. sajandil ja veel 20. sajandi esimesel kümnendil ei väljendanud armeenlased soovi, et nad tahaksid iseseisvat riiki. Pigem oli kaugemaks sihiks Ida- ja Lääne-Armeenia ühendamine ning autonoomia saamine soovitatavalt mõne suurema riigi koosseisus. Kuna armeenlased olid ümbritsetud moslemitest, siis nägid nad endi loomuliku liitlasena regioonis just Venemaad ning lähemaks ideaaliks oligi just selle suurriigi koosseisus omada autonoomset staatust.⁶² Kuni 19. sajandi lõpuni ei olnud Venemaa otseselt ühtegi negatiivset sammu astunud, mis oleks võinud armeenlasi endast eemale peletada. Kuid enne sajandivahetust alanud venestuskampaania, kirikute ning koolide sulgemine, 1903.a Armeenia kirikute varade konfiskeerimine,⁶³ rahvuskvootide kehtestamise katsed sõjaväes teenivatele ohvitseridele⁶⁴ panid armeenlasi venelaste suhtes teise pilguga vaatama. Vastasseis kristalliseerus 1905.a revolutsiooni ajal, kui moslemid korraldasid armeenlaste-vastaseid tapatalguid ning

⁵⁸ Charles King, *Vabaduse viirastus: Kaukaasia ajalugu*. Tallinn 2012, lk. 188.

⁵⁹ Armenia, Azerbaijan, and Georgia: country studies, lk. 13.

⁶⁰ C.King, lk. 158-159.

⁶¹ Simon Payaslian, *The history of Armenia*. New York; Basingstroke: Palgrave Macmillan 2010, lk. 117.

⁶² Armenia, Azerbaijan, and Georgia: country studies, lk. 13-14.

⁶³ L.Tanning, lk. 227.

⁶⁴ Greogoryn Vitarbo, *Rahvuspoliitika ja Vene keiserlik ohvitserikorpus 1905-1914. In: Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19.sajandi teisel poolel ja 20.sajandi alguses II*. Tartu 2010, lk. 297.

"naftalinnas" Bakuus põletati terveid armeenlaste kvartaleid maani maha ning Venemaa tegevus kristlaste kaitseks jäi mannetuks.⁶⁵

Kuigi armeenlastel tekkis Vene impeeriumi suhtes teatud rahulolematust, siis nende Osmani võimu all Lääne-Armeenias elavatele rahvuskaslastele langes osaks veelgi julmem kohtlemine. Kui 19. sajandi keskpaigani olid kristlikud armeenlased oma ajaloolisel asualal kindlalt suurimaks rahvuseks olnud, siis 1860. aastatest alates hakkasid osmanid sihikindlalt Venemaalt pagevaid tšerkesse just nendele aladele asustama. Teine moslemite põgenike-laine saabus 1890. aastatel Balkanilt. Regioonis tekkis paradoksaalne olukord, kus armeenlaste saatust hakkas mõjutama just Venemaa tegevus ja viimast olid armeenlased pigem alati liitlasena käsitlenud: tšerkesside vaenamine nende endistel elualadel⁶⁶ ning slaavlaste vabastamiseks osmanite ikke alt ette võetud sõjad Balkanil tingisid moslemiusku rahvaste liikumise Ida-Anatooliasse. Uute asukate tulek ning nimetatud alal juba eelnevalt elavate kurdide kõrgem sündimus viisid olukorrani, kus armeenlased muutusid enda omaks peetud territooriumil tasapisi vähemusrahvuseks.⁶⁷ Kümme aastat enne Bakuu veresauna korraldasid moslemid Osmani valitsuse vaikelval heakskiidul laiaulatusliku pogrommi (nn.Sassuuni veresaun), mille käigus hukkus kuni 300 000 armeenlast.⁶⁸ 1909. aastal langesid armeenlased järgmise vaenamise laine alla, mille käigus hukkus 20 000 inimest.⁶⁹

Kuna kahe suurriigi aladel elavate armeenlaste käekäik näis käivat ühtemoodi halvasti, siis pöörasid nad omad pilgud hoopis üle esimeste peade Lääne-Euroopasse, kust oldi ka varem ideid ammutatud ning kuhu pöörduti abi otsima. Selle käitumismustri algatas armeenlaste delegatsioon, kes ilmus 1878.a Berliini kongressile ning palus enda kogukonnale Euroopa riikide kaitset. Ehkki nende palveid ignoreeriti, hakkas alates 19. sajandi lõpust Euroopa diplomaatilistes ringkondades pidevalt ringlema "Armeenia probleem" või "Armeenia küsimus", kusjuures selle suurimateks "eestkõnelejateks" kerkisid tasapisi Venemaa ja Suurbritannia.⁷⁰ Aasta enne I maailmasõja puhkemist tajus Venemaa, et tema mõjuvõim Türgis väheneb. Kaukaasia kindralkuberner I.Vorontsov-Daškov pakkus tsaar Nikolai II-le välja idee tulla taaskord lagedale Armeenia küsimusega. See viis türklastega läbirääkimisteni

⁶⁵ L.Tanning, lk. 226-228.

⁶⁶ C.King, lk. 108-110.

⁶⁷ Ibid, lk. 167.

⁶⁸ L.Tanning, lk. 223-226.

⁶⁹ S.Payaslian, lk. 124.

⁷⁰ Armenia, Azerbaijan, and Georgia: country studies, lk. 13.

ning 1914.a algul sõlmiti Konstantinoopolis "Lõpliku reformikava" nime all Venemaa ja Türgi vahel leping, mille tagajaks pidid saama teised lääneriigid. Kava kohaselt oleks Osmanite riigis moodustatud kaks autonoomset armeenlaste provintsi, mõlema juurde nähti ette eurooplasest kindral-inspektorite määramist. Sellise sammuga oli Venemaa näiliselt haaranud initsiatiivi Armeenia küsimuse lahendamiseks. Lepingu rakendamine oleks armeenlaste jaoks olnud märgiline samm. Türgi selline järeleandlikkus tundus kummalisena ning mitmed vaatlejad arvasid, et ilmselt oli leping sõlmitud diplomaatilise kavalusena aja võitmiseks⁷¹ ning edasised sündmused näivad just seda oletust kinnitavat.

2.2. Armeenlaste genotsiid

Enne osmanite sõttaastumist Keskriikide poolel tegid nad armeenlastele ettepanek korraldada vaenutegevuse puhkemisel Kaukaasias Vene vägede tagalas ülestõuse ning toetada igati Osmani sõjamasinat. Vastutasuks lubati armeenlastele eraldada mitmed provintsid nii Türgi enda kui Venemaa alalt. Samasuguse ettepaneku tegid ka venelased, kes samuti vastutasuks just Anatoolias asuvaid provintse armeenlaste autonoomse valitsemise alla lubasid anda. Seejuures olevat venelastele sekundeerinud Antanti riigid.⁷² Armeenlased tegid oma valiku ning ütlesid türklastele ära, samas kui teise vaenupoole tingimused võeti vastu ning tuhanded sissid (*fedajeenid*) alustasidki sõja puhkedes osmanite vastu vaenutegevust. Seega valisid armeenlased selgelt poole, mis ajendas osmaneid läbi viima 20. sajandi esimest suuremastaabilist ühe rahva vastu suunatud hävitamiskampaaniat.

Kui Türgi liitus Keskriikide poolel sõjaga, leidis ta end suhteliselt kiiresti silmitsi kahe vaenlasega - põhjas Vene armeega ning lõunas ja kagus Prantsuse ja Inglise mereväega, millele alates 1915.a lisandusid ka maaväed. Neist esimese vaenlasega läks osmanitel sootuks halvasti - venelased tõrjusid nende väed suurtelt maa-aladelt välja ning kasutasid seejuures veel Anatoolias elavaid armeenlastest partisan. Kui siis kevadel 1915 maabusid Antanti väed Gallipoli poolsaarel mitte kaugel pealinnast Konstantinoopolist, siis otsustas Osmani juhtkond tegutseda. 24.aprillil vahistati pealinnas elavad Armeenia kogukonna liidrid, mis oli avalöögiks aset leidnud massimõrvadele. Iseenesest ei ole lõpuni selge, kas just Gallipoli dessant oli genotsiidi põhjustajaks, kuid sõjaminister Enver Paša väitis, et armeenlased

⁷¹ S.Payaslian, lk. 125-126.

⁷² Communist takeover and occupation of Armenia: special report No. 5 of the Select Committee on Communist Agression House of Representatives, eighty-third Congress, second session, under authority of H. res. 346 and H. res. 438. Washington 1955, lk. 3-4.

konspireerivad valitsuse vastu maa idaosas ning sama võis karta pealinnas elavate armeenlaste poolt, seega oli vaja nad sealt eemale toimetada.⁷³ Sama retoorikat on ka hiljem deporteerimiste ning terrori õigustamiseks kasutatud, seda on eestlasedki "omal nahal" tunda saanud.

Kas Antanti vägede maabumine oli terrori ajendiks, ei ole täpselt teada, kuid USA diplomaadid on näinud dessandi luhtumises julgustavat signaali osmanitele, kes lääneriikide üle rindel edu saavutades otsustasid üldse kristlastest oma territooriumil lahti saada.⁷⁴ See viis süstemaatilise riigi poolt läbiviidava deporteerimiste ja mõrvamiste laineteni - inimesi aeti kas ida poole Venemaa poolt hõivatud aladele või lõunasse Süüria ja Iraagi kõrbetesse või piinati ja tapeti kohapeal. Hinnanguliselt hukkus sõjaeelset 2 miljonist armeenlasest 1-1,5 miljonit.⁷⁵ Kui enne I maailmasõda moodustasid nad Osmani impeeriumis hinnanguliselt 11% elanikkonnast,⁷⁶ siis sõja järel Türki alles jäänud 200 000 armeenlast⁷⁷ muutusid tapatalgute tagajärjel marginaalseks vähemusrahva killuks. Sõja käigus toimus ka vastupidise suunaga inimeste väljaajamine - Balkani poolsaarelt ja Kaukaasiast aeti kuni miljon moslemit Türki. Seda meeletut rahvaste liikumist ei lõpetanud veel I maailmasõja lõppki - 1923.a Lausanne'i lepingu tingimuste kohaselt vahetati Kreeka ja Türgi vahel 1,5 miljonit õigeusklikku (olid nad siis seda või mitte) ning 350 000 moslemit.⁷⁸ Genotsiidi kõige nähtavamad tagajärjed kogu regioonis olid kahetised - kui 1923.a loodi Türgi Vabariik, siis selle elanikkond oli ilma tuntava kristliku vähemuseta ning sisuliselt aastatuhandeid Ida-Anatoolias elavad armeenlased olid sealt välja aetud. Kaukaasias asuva Jerevani kubermangu ning hilisema Armeenia Vabariigi jaoks tähendas see vastupidist efekti - senini olid armeenlased provintsi elanikkonnast moodustanud ainult umbes poole (seejuures oli Jerevan moslemienamusega linn), kuid põgenike sissevool ning teisalt moslemite äravool muutsid rahvastikupilti põhjalikult.⁷⁹ Seega toimus armeenlaste ajaloos äärmiselt oluline muutus, kui nende "rahvuskesse" kandus ajalooliselt asualalt Ida-Anatooliast Kaukaasiasse.

⁷³ S.Payaslian, lk. 135.

⁷⁴ Ibid, lk. 136.

⁷⁵ Leo Kuper, Turkish Genocide of Armenians, 1915-1917. In: *Richard G.Hovannisian, The Armenian Genocide in Prespective. New Brunswick (N.J); Oxford:Transaction Books, 1986*, lk. 52.

⁷⁶ Robert Melson, Provocation or Nationalism: A Critical Inquiry into the Armenian Genocide of 1915. In: *R.Hovanissian, The Armenian Genocide in Prespective. New Brunswick (N.J); Oxford:Transaction Books, 1986*, lk. 72.

⁷⁷ Armenia, Azerbaijan, and Georgia: country studies, lk. 14-15.

⁷⁸ C.King, lk. 168-169.

⁷⁹ C.King, lk. 169-170.

2.3. Armeenia Vabariik

I maailmasõja käigus oli Venemaa hõivanud suured alad Türgi kirdeosast ning ennast seal kindlustanud. Pärast murrangulisi 1917.a veebruarisündmusi langes Vene vägede moraal tunduvalt ning hakkas esinema deserteerimisi, kuid kohale-jäänud suutsid säilitada endise olukorra. Sõjast kurnatud Osmani impeeriumi väed omakorda olid liiga nõrgad, et olukorda ära kasutada ning otsustavalt peale tungida. Ajutine Valitsus kaotas Vene võimu senise ilmseima Kaukaasias kohaloleku väljundi - asevalitseja institutsiooni, mis asendati erikomisjoniga. Tegelikuses oli võim terve hulga kohalike nõukogude käes, mida kontrollisid sotsialistlikud parteid või kohalik eliit.⁸⁰ Bolševike võimuhaaramise järel Petrogradis kutsuti 27.novembril 1917 kokku Taga-Kaukaasia konverents, kus moodustati ajutise iseloomuga valitsusorgan nimega Taga-Kaukaasia komissariaat. Veebruaris 1918 moodustati Taga-Kaukaasia Demokraatlik Föderatiivne Vabariik, kuhu kuulusid hilisemad Gruusia, Armeenia ja Aserbaidžaan. Kuna enamlastel ei olnud 1917.-18.a Kaukaasias väga suurt toetuspinda, siis jäeti nad uue riikliku moodustise valitsemisest välja.⁸¹ Bolševikud ei vaevunud seetõttu kaukaaslaste kutsuma Brest-Litovskisse, kus 1918.a sõlmiti rahuleping, mille kohaselt tõmmati Vene väed kõikidelt (s.h. Kaukaasia) rinnetelt tagasi. Sellise juhuse kasutas Osmani riik küll ära ning alustas varem Vene vägede käes olnud alade hõivamist. Kuna armeenlastel oli enda rahvuskaaslaste saatust selles vaenulikus riigis teada, siis asuti kokku koguma omakaitseväge; ühtlasi kuulutas Taga-Kaukaasia DFV Osmani riigile sõja.⁸² Paari kuu möödudes asuti Batumi sadamalinnas vaenupoolte vahel läbirääkimisi pidama. Umbes samal ajal ilmnisid Taga-Kaukaasia DFV-s sügavad sisemised vastuolud ning Batumi saabunud Saksamaad esindav vaatleja kindral Otto von Lossow soovitas grusiinidel föderatsioonist lahku lüüa. Uut iseseisvat riiki lubati Saksamaa poolt majanduslikult ja sõjaliselt aidata. Gruusia teatas 26. mail 1918.a enda iseseisvumisest, kaks päeva hiljem tegi sama Aserbaidžaan. Armeenia oli nende käikudega asetatud sundseisu - ideaalis oleksid nad soovinud kaitset Venemaalt, kuid seal valitsev kaos välistas selle võimaluse. Naaberriigid olid läinud oma teed ning nagunii valitses vaenutegevuse tõttu Türgi sissetungi oht, seega kuulutati 28. mail 1918 Armeenia vabariigiks.⁸³ Paradoksaalselt teisiti on kujutatud kolme vabariigi teket nõukogude historiograafias, mille pilgu läbi tehti seda imperialistide

⁸⁰ C.King, lk. 170.

⁸¹ S.Payaslian, lk. 148.

⁸² C.King, lk. 171.

⁸³ S.Payaslian, lk. 150-151.

sepitsustel, eesmärgiga moodustada nõukogude-vastane platsdarm ning selle teoga olevat kolm uut maad end vabatahtlikult heitnud „Türgi janitšaride võimu alla,“⁸⁴ arvestamata asjaolu, et ajaloolistel põhjustel olid türklased küll viimased, kelle "alla" armeenlased end heita oleksid soovinud. Iseenesest ei olnud iseseisvuse saavutamine 1918.a mais sellisel kujul nagu see toimus, armeenlastele eriti sobilik, sest see, mida tegelikult sooviti - laiaulatuslikuma Lääne-Armeenia ala, mida aastatuhandeid oli enda omaks peetud, liidendamist uue vabariigiga - jäi saavutamata. Iseseisvuse väljakuulutamist on hinnatud kui hädavajadusest läbiviidud sammu, mitte sihikindla töö tulemusena saavutatud rahvuslike ideaalide täitumist.⁸⁵

Tekkinud vabariigil oli kaks kõige põletavat muret - majandusolukord ja julgeolek. Esimene neist oli tingitud mitme asjaolu kokkulangemisest - mõningatel hinnangutel oli Armeenia ala I maailmasõjas enimkannatud territoorium, kellele Vene impeeriumi lagunemine kõige rängemalt mõjus.⁸⁶ Niigi eelnevalt suhteliselt vaesele ning sõjast räsitud territooriumile suundusid suuremate rahvaste poolt esile kutsutud humanitaarkatastroofi eest põgenevad inimesed - nelja aasta jooksul saabus hinnanguliselt 500 000 armeenlasest põgenikku nii Türgi kui Venemaa sisealadelt, neile lisandusid 150 000 moslemi põgenikku, pagulased moodustasid mõningatel hinnangutel kuni poole uue riigi populatsioonist.⁸⁷ Omaette kategooria moodustasid genotsiidis orvuks jäänud lapsed, keda Armeenia aladel oli hinnanguliselt kuni 20 000. Toiduainete puuduse tõttu valitses laiaulatuslik näljahäda, see omakorda tõi kaasa peaaegu pandeemia-mõõttudes haiguste puhkemise põgenike seas. Juba sõja-ajast alates oli läänemaailm teada saanud Osmani riigis toime pandud jubeduste kohta ning neile hakkasid nüüd lisanduma Euroopa ja USA leheveergudele jõudnud uudised ja pildid nälgivatest armeenlastest vastses vabariigis. Väljend "nälgivad armeenia lapsed" muutus käibemõisteks ning väidetavalt olevat veel inimpõlvkond hiljem ameeriklaste lapsevanemad hurjutanud sellega oma lapsi juurviljade mittesöömisel.⁸⁸ Armeenia orbude aitamiseks nii Armeenia Vabariigis kui mujal Lähis-Idas võttis USA valitsus ette mitmeid samme ning üritas laiali pillutatud lapsi kampaaniakorras veel 1920. aastael leida. 1925.a kinkis grupp selliselt aidatud orbusid USA toonasele presidendile Calvin Coolidge'ile käsitööna valminud vaiba, mis asub tänini Valge Maja hoiuruumis ning on põhjustanud veel

⁸⁴ Garnik Isaakjan, Armeenia NSV. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962, lk. 18-19.

⁸⁵ C.King, lk. 178.

⁸⁶ S.Payaslian, lk. 151.

⁸⁷ C.King, lk. 179; S.Payaslian, lk. 151.

⁸⁸ C.King, lk. 179.

hiljutisel ajal hõõrdumisi: USA armeenlaste kogukond on soovinud, et USA paneks vaiba avalikult välja, kuid viimane on liitlaskuhete tõttu Türgiga sellest ettevaatlikult loobunud.⁸⁹

Raske ainelise olukorra kõrval oli Armeenial veelgi põletavam probleem, mis sisuliselt viis hiljem ka riigi kaotamiseni - oht julgeolekule. Vabariigi väljakuulutamise hetkel oldi endiselt Osmani riigiga sõjajalal ning viimase pealetung pandi suure jõupingutusega suveks 1918 seisma. Naaberriigiga sõditi kuni osmanite alistumiseni Antantile Mudrose vaherahuga sama aasta oktoobris. Kogu Armeenia riigi lühikese eksistentsi jooksul oli teravalt üleval piiride küsimus, kus peamiseks vaidlusalusteks küsimuseks oli Lääne-Armeenia kuuluvus. Paari aasta jooksul jõuti veel sõdida naaberriigi Aserbaidžaaniga⁹⁰ ning osaleda verises piiritulis Gruusiaga - seda peetakse põhjuseks, miks peaaegu üheaegselt tekkinud naaberriigid tunnustasid teineteist *de iure* alles 10 kuu möödudes, märtsis 1919.⁹¹ Märkusena võib mainida, et Balti riigidki just ei rutanud üksteist tunnustama – Läti ja Leedu andsid Eestile oma *de iure* tunnustuse märtsis 1921.⁹²

Armeenia probleemidele lisas raskust veel see, et lisaks välisohule ning üliraskele majandusolukorrale olid riigi poliitilised ringkonnad omavahel tülis. Tol hetkel oli riigis valitsemas suurt populaarsust omav Armeenia Revolutsiooniline Föderatsioon (eesti keeles on kasutusel armeeniakeelsest nimetusest tuletatud dašnakkide partei), kes võitsid veenva ülekaaluga parlamendi (*Khorhurd*) valimised. See aga pingestas olukorda moslemi vähemuse ning bolševikega, mõlemad suutsid sisemaist olukorda mässude ja vastuhakkudega veelgi destabiliseerida.⁹³ Just sellist siseriiklikku korratust ning moslemite vaenamist tõi Osmanite riik ettekäändeks, kui sügisel 1920 taas Armeeniale sõjalist pealetungi alustas. Rünaku tegelik põhjus seisnes Sevres' lepingus, mis sõlmiti augustis 1920 ning mille kohaselt oleks Türgi pidanud Armeeniale *de iure* tunnustuse andma ning sellele vähemalt kolm endise impeeriumi provintsi eraldama. Noortürlased eesotsas Mustafa Kemaliga (Atatürk) ei kavatsenudki neist aladest loobuda ning pigem panustati kiirele rünnakule. Seda said nad teha tänu Nõukogude poole toetusele oma tegevusele - V.Lenin, J.Stalin ja veel mõned bolševike juhid olid türklastega igati päri, sest mõlemad leerid vastustasid lääneriikide tegevust

⁸⁹ Philip Kennicott, Armenian "orphan rug" is in White House storage, as unseen as genocide is neglected. *Washington Post* 22.10.2013.

⁹⁰ C.King, lk. 180.

⁹¹ Gocha Mamatsashvili, Georgian-Armenian Relations in 1918-1920 and Georgia's Constituent Assembly. *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*. vol. 6, no. 1, 2012, lk. 158.

⁹² M.Graf, Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988-1991. Tallinn 2012, lk. 361.

⁹³ C.King, lk. 181-182.

regioonis.⁹⁴ Nõukogulased ja türklased olid juba 1918.a lõpust koostööle asunud - bolševikud olid Saksa kommunist Karl Radeki vahendusel loonud sidemed Berliinis redutavate endiste kõrgete Osmani ametnikega, kes olid koondunud Islami Revolutsionääride Liitu. Enamlased tegid ettepaneku see organisatsioon Moskvasse kolida ja nii läkski. Moskvas asuvate türklaste abil said bolševikud ühenduse Kemaliga ning juba 1920.a alguses peeti kahe leeri vahel kohtumisi.⁹⁵ Nõukogude ajalookäsitluse kohaselt ässitasid Türgi ja Armeenia omavahel sõtta USA ja Inglismaa,⁹⁶ kuid türklaste kallaletungi tegelik põhjus oli just see, et mitte alluda lääneriikide diktaadile ning jagada regioonis nõukogulastega koostöös territooriumid omavahel ära. Veel juulis 1920 teastas Nõukogude välisasjade rahvakomissar G.Tšitšerin telegrammis Armeenia välisminister A.Oganjanianile, et nõukogulased pidasid türklastega läbirääkimisi pigem selleks, et kindlustada armeenlastele Väike-Aasiast piisava suurusega territooriumi eraldamist, mis võimaldaks neil seal ära elada,⁹⁷ kuid tegelikkus viitab siiski teistele kavatsustele. Aprillis 1920 olid enamlased Punaarmee toel vallutanud Baku ning seega oli maailmakaardilt kadunud Aserbaidžaan riik. Augustist 1920 türklastega sõdival Armeenial hakkas jõudu nappima, rinded varisesid kokku ning valitses oht, et türklased vallutavad riigi täielikult. Kuna Punaarmee oli otse piiri taga, siis sõlmisid dašnakid bolševikega kokkuleppe, et nad annavad võimu neile üle. 2.detsembril 1920 teatati Armeenia NSV loomisest.⁹⁸ Kaheaastane iseseisvuse aeg oli sellega lõppenud. 1921.a kevadel hõivati enamlaste poolt Armeeniat platsdarmina kasutades ka Gruusia. Kolme Kaukaasia vabariigi hõivamises on nähtud ühtset mustrit, mida üritati 1924.a Eestiski rakendada - pealinnas initsieeritud mässi käigus kutsuvad "kohalikud" bolševikud juhuslikult piiri taga ootavad Punaarmee väeosad appi ning toimub riigikorra muutus.⁹⁹ Nõukogude Venemaa sõlmis 1921.a Moskvas Türgiga lepingu, kus pandi paika kahe riigi vahelised piirid. Lepingus seati paika kahe vaidlusaluse ala piirid: Batumi läks Gruusiale ning Nahhitševan Aserbaidžaanile.¹⁰⁰ Kuna lepingus Armeenia territoriaalsete pretensioonide kohta ei ole

⁹⁴ Vladislav W. Zubok, Luhtunud impeerium. Nõukogude Liit külmas sõjast alatest Stalinist kuni Gorbatšovini. Tallinn 2010, lk. 73.

⁹⁵ Communist takeover and occupation of Armenia, lk. 8-9.

⁹⁶ G.Isaakjan, lk. 23.

⁹⁷ Grant Episcoposian, Armenian problem in the past and today. Moscow 1993, lk. 17.

⁹⁸ S.Payaslian, lk. 169.

⁹⁹ Mart Laar, Punaarmee abil kommunismi. Kaukaasia iseseisvuse häving 1920-1921. In: *Tiit Pruuli, Mäss. Detsembrimäss/aprillimäss. Tallinn 2008*, lk. 24-28.

¹⁰⁰ Документы внешней политики СССР, Том 3, 1 июля 1920 г. - 18 марта 1921 г. Москва: Политиздат, 1959, lk. 598-599.

sõnagi, siis järelikult loobus Nõukogude pool nõudmast kõiki neid alasid, mida erinevatel aegadel lääneriigid Armeenia küsimust lahendada püüdes armeenlaste asualana ette kujutasid. Sellega oli Lääne-Armeeniana tuntud territooriumi saatus otsustatud, toona kokku lepitud piirid on tänaste iseseisvunud Kaukaasia riikide puhulgi kehtivad.

2.4 Armeenia NSV-st taas Armeenia Vabariigiks

Kuni 1922. aastani olid Armeenia, Gruusia ja Aserbaidžaaani NSV-d formaalselt "föderatsioonis" Nõukogude Venemaaga, siis moodustati Taga-Kaukaasia Sotsialistlik Föderaalne Nõukogude Vabariik, mis oli üks aasta lõpus loodud NSVL-i koostisosadest. 1936. aastal jagati Taga-Kaukaasia SFNV kolmeks eraldi liiduvabariigiks.¹⁰¹ Üldise hinnangu kohaselt, jättes represseerimised ja terrori kõrvale, mõjus nõukogude võim Armeeniale suhteliselt hästi, kuna tõi endaga kaasa infrastruktuuri arengu, industrialiseerimise ning haridus sai varasemaga võrreldes tunduvalt paremini kättesaadavaks. Armeenia NSV kohta on öeldud, et kuni 1980. aastateni oli see kommunismi üritusele üks lojaalsemaid vabariike.¹⁰² Muuseas arvasid sedasama ka Gruusiast ja Aserbaidžaanist nõukogude võimu eest läände põgenenud pagulased, kes hoidusid armeenlastega just sellepärast ühist koostööd tegemast, et nad neid "kahtlasteks" pidasid.¹⁰³ Ilmselt ei olegi sellised hinnangud väga valed, sest armeenlaste võrdlusmoment üürikeks jäänud vabariigi ning nõukogude ajaga oligi väga kontrastne - oli ju esimest iseloomustanud äärmiselt terav ainepuudus, nälg ning sõjategevus, teine tagas pikemaegse stabiilsuse.

Võib-olla rohkemgi kui iseseisvuse kaotus jäi armeenlasi painama maa-alade ja piiride küsimus. Veel 1945. aastal pöördusid nad (s.h. armeenlaste organisatsioonid USA-st) Stalini poole palvega korraldada massiline repatrieerimine Nõukogude Armeeniasse ning selleks puhuks loodeti, et NSVL eraldab neile selleks Türgilt "tagasi nõutud" maad. Aktsiooni käigus saabuski Armeenia NSV-sse 90 000 inimest, ehkki loodetud oli 400 000 pagulase naasmist, kuid Türgi käest mingit maad ei nõutud.¹⁰⁴ Peagi koondus armeenlaste tähelepanu vaidlusalustele Mägi-Karabahhi ja Nahhitševani territooriumitele, neist esimese pärast on

¹⁰¹ S.Payaslian, lk. 171; Armenia, Azerbaijan, and Georgia: country studies, lk. 16.

¹⁰² Armenia, Azerbaijan, and Georgia: country studies, lk. 17-18.

¹⁰³ C.King, lk. 185.

¹⁰⁴ V.Zubok, lk. 73, 96.

verd valatud juba 1890. aastatest peale¹⁰⁵ ning on leitud, et Nõukogude juhtide kaldumine Mägi-Karabahhi küsimuses Aserbaidžaaani poole oli põhjuseks, miks üks lojaalseim liiduvabariik võttis suuna impeeriumist lahkulöömisele. Armeenia NSV viimastel Ülemnõukogu valimistel said hääli valdavalt Mägi-Karabahhi temaatikat "õiges" valguses kajastavad poliitilised jõud.¹⁰⁶ Tüli pärast Aserbaidžaaani NSV-ga kehtestas viimane Armeenia suhtes majandusblokaadi (*sic!*), lõigates ära olulised ühendusteed Vene NSV-ga, mida mööda oli saabunud 90% vajalikest kaupadest. Kuna Moskva keskvalitsuse reaktsioon sellele oli ebapiisav, siis teatas Armeenia 23.augustil 1990, et ta võtab suuna iseseisvuse saavutamiseks ning jaanuaris 1991 teatas Armeenia ÜN, et ta ei osale M.Gorbatšovi poolt pakutud NSVL-i laialisaatmise referendumil, vaid korraldab selle Armeenia NSV-s septembris eraldi. Armeesissesaatmine liiduvabariiki mais 1991 ning seejärel ebaõnnestunud vanameelsete augustiputš oli signaaliks, et suurriigilt ei ole enam midagi oodata. Septembris toimunud referendumil pooldas 99% hääletanutest iseseisvust, mis kuulutati 23.09.1991 välja.¹⁰⁷ Armeenia teine vabariik loodi neis piirides, mis 1921.a Nõukogude Venemaa ja Türgi vahel paika pandi, mingit lootust Ida-Anatooliast territooriume omandada ei ole.

2.5. Armeenia diasporaa ja selle mõju USA-s

Armeenlaste ajaloos ning nende suhetes USA-ga on oluline koht diasporaal. Tänapäeva Armeenias elab vaid umbes pool kogu maailmas elavatest armeenlastest ehk siis umbes 3 miljonit elanikku. Umbes 1,5 miljonit armeenlast elab endise Nõukogude Liidu territooriumil ning sama palju mujal maailmas. Diasporaa sai alguse juba 11. sajandil, kui Kiliikias eksisteeris Armeenia riik, millel olid Vahemere sadamad. Ristisõdadega kaasnev suurem rahvaste liikumine andis tõuke ulatuslikuks väljarännuks põlistelt armeenlastega asustatud aladelt. Suuremad armeenlaste kogukonnad on praegu Lähis-Idas, Euroopas, Põhja-Ameerikas, aga ka näiteks Indias.¹⁰⁸

USA-sse on esimene armeenlane jõudnud juba 17. sajandi alguses, suuremal hulgal hakkas emigrante Ühendriikidesse jõudma alates 1830. aastatest. Poole sajandiga oli USA-sse elama asunud umbes 2000 armeenlast; siis toimus järsk muutus, mille põhjustasid mitmed Osmani

¹⁰⁵ Kaarel Kaas, Veretu lagunemise müüt. *Diplomaatia nr. 100, detsember 2011.*

¹⁰⁶ Armenia, Azerbaijan, and Georgia: country studies, lk. 20-21.

¹⁰⁷ Ibid, lk. 22-24.

¹⁰⁸ Armenia, Azerbaijan, and Georgia: country studies, lk. 11, 35-36.

aladel toimepandud veresaunad. 1890.-1910. aastatel kolis „üle lombi“ tuhandeid armeenlasi, järgmise suure „laine“ põhjustas maailmasõjaaegne ja -järgne genotsiid. USA-s moodustasid armeenlased suhteliselt suletud kogukonna, kelle peamine moto oli eneseabi – uued tulijad elasid raskused üle tänu rahvuskaaslaste abile.¹⁰⁹ USA-s formeerus lõplikult armeenia diasporaad iseloomustav sügav ja lepitamatu lõhe, mis seda tänase päevani iseloomustab. Lõhe jookseb mööda poliitilist jagunemist ning sai alguse juba 19. sajandi lõpust. Diasporaa liikmed, kes elasid Euroopas ning puutusid kokku uuemate ideedega, formeerisid esimese armeenlaste partei –1887.a Genfis Hunchaki Revolutsiooniline Partei (eesti keeles nimetatud huntšakideks), kellele nii kodu- kui välismaal hakkas end vastandama kolm aastat hiljem Tiflisi armeenlaste poolt loodud dašnakide partei.¹¹⁰ Kui esimeste ideaaliks oli omariikluse saavutamine Osmani impeeriumi armeenlastega asustatud provintssides, siis viimased taotlesid vaid laiemat autonoomiat.¹¹¹ Ometi olid just dašnakid need, kes said enda „kontole“ kanda rahvusriigi rajamise. Seda valusam oli sellele parteile iseseisvuse kaotamine, mida peeti neis ringkondades väga suureks katastroofiks. Siitpeale jooksis terav lõhe kahe partei toetajaskonna vahel - huntšakid pidasid kõige olulisemaks armeenia kultuuri ja identiteedi säilimist Armeenias, ükskõik kelle võimu all territoorium parasjagu siis ka ei ole ehk siis sisuliselt leppisid nad Nõukogude Armeenia olemasoluga. Seda pidasid dašnakid reetmiseks. Tüli kulmineerus just USA-s, kui 1933.a tapeti oma koguduse silme all New Yorki armeenia kirikus kogu läänepoolkera armeenia usujuht Levon Tourian, atentaate toimus teisteski USA linnades. Need sündmused ajasid diasporaa lõplikult kaheks - kuni tänini on suuremates USA linnades kaks peapiiskoppi ja armeenlaste *lobby*-tööd teevad kaks eraldi organisatsiooni.¹¹² Lõhestumisele vaatamata, õigemini mõne arvamuse kohaselt just selle tõttu on pagulaskond suutnud USA poliitikale mõju avaldada rohkem, kui armeenlaste arvukus riigis seda eeldada lubaks. Seda on põhjendatud kahe asjaoluga. Esiteks on kaks eraldi armeenlaste *lobby*-tööd tegevat organisatsiooni suutnud viia olukorrani, kus üks etniline vähemus on oma ressursid sisuliselt „hüper-mobiliseerinud.“ Kaks mõnikord erinevate agendadega üksust on suuteliselt toetust leidma kaks korda rohkematele projektidele ning saama rohkem rahastust kui ühes suunas töötades. Teiseks on armeenlased suutnud sõlmida tõhusad sidemed mitmete

¹⁰⁹ Dennis Papazian, Armenians in America. Web edition, 2001:

<http://www.umd.umich.edu/dept/armenian/papazian/america.html>

¹¹⁰ C.King, lk. 188.

¹¹¹ Heather S.Gregg, Divided They Conquer: The Success of Armenian Ethnic Lobbies in the US. August 2002, web edition: http://web.mit.edu/cis/www/migration/pubs/rwp/13_divided.pdf, lk. 5.

¹¹² C.King, lk. 186-189.

võtmepositsioonil olevate inimestega Kongressis, Esindajatekojas ning teistes mõjuvõimsates organisatsioonides.¹¹³ President J.Carteri julgeolekunõunik Z.Brzezinski hinnangul on armeenlaste *lobby* USA võimuringkondades juutide järel ja kuubalaste kõrval kõige mõjukam¹¹⁴ - väide, millese tuleb suhtuda teatud reservatsioonidega, kuna mõned armeenlaste jaoks kõige olulisemad murekohad ei ole USA poolt mõistmist leidnud. Üheks selliseks teemaks on genotsiid - I maailmasõja ajal ja vahetult selle järel oli see küsimus, mis avas nii mõnegi mõjuka riigitegelase ukse, kuid aastakümneid hiljem muutus see kardinaalselt. Lähemalt on seda aspekti vaadeldud töö neljandas peatükis.

Kui vaadelda Armeenia tänast geopoliitilist asetust, siis ei tundu olemas olevat just väga veenvaid argumente, miks USA just seda riiki toetab, sest Kaukaasia maadest võiks strateegiliselt tähtsamaks pidada naftarikast Aserbaidžani, teiseks on Armeenia äärmiselt vaenulik Türgi suhtes, kes on aastakümneid NATO liikmena olnud oluline USA partner piirkonnas ning viimaks ei saa mainimata jätta, et Armeenia ei ole kõige demokraatlikum või mitte-korruptiivsem riik maailmas.¹¹⁵ Ometi on Armeenia postsovetlikest riikidest *per capita* enim USA-st arenguabi saanud riik.¹¹⁶ Seega võiks siin muude ilmsete USA erilist tähelepanu pälvivate tegurite puudumisel arvata selle põhjuseks armeenlaste tugevat *lobby*-tööd USA-s ning viimane sai alguse just I maailmasõja ajal, kui armeenlaste kannatused tõusid Ühendriikides teravalt päevakorrale.

¹¹³ H.Gregg, lk. 2.

¹¹⁴ David Remnick, *The Lobby*. *The New Yorker*, September 3, 2007.

http://www.newyorker.com/talk/comment/2007/09/03/070903taco_talk_remnick.

¹¹⁵ H.Gregg, lk. 1.

¹¹⁶ Armenia, Azerbaijan, and Georgia: country studies, lk. 68.

3. ARMEENIA JA EESTI TUNNUSTAMINE USA POOLT

3.1. USA kerkimine Armeenia küsimuse võimalikuks lahendajaks

USA välispoliitika lähtub tänapäeval paljuski ideoloogiast, mille juured ulatuvad 19. sajandisse. Ühendriiklased on rajanud argumentidele, et USA-s ei ole kunagi toimunud revolutsioone ning riiki ei ole valitsenud autoritaarsed režiimid, nägemuse, mille kohaselt USA on äravalitud koht, midagi erakordset terves maailmas (*American exceptionalism*), kellel on saatuse poolt ette määratud püha missioon maailmas. Üldjoontes leitakse, et selleks on vabaturumajanduse ja demokraatia kaitsmine kõikjal, kus võimalik.¹¹⁷ Alates 19. sajandi algusest lisandus sellele protestantlike kirikute poolt veetav kristlik misjonitöö mittekristlikes maades.¹¹⁸ Selle põhjuseks oli asjaolu, et üle USA levis 1790.-1830. aastatel suur religioosse taasärkamise laine (nn. *the Second Great Awakening*), mida vedasid eest metodistid ning baptistid,¹¹⁹ USA-sisene usuline entusiasm leidis oma väljundi ka välismaal tehtavas misjonitöös, mistõttu alates 19. sajandist muutus protestantliku kiriku sellesuunaline tegevus aktiivsemaks kui katoliku või õigeuskliku kiriku misjonitegevus.¹²⁰ Ehkki sellise tegevuse reaalsel organiseerimisel, rahastamisel ja läbiviimisel teostas kirik, siis oli religioonil mõju ka poliitiliste otsuste vastuvõtmisel ning see tendents ei ole veel 21. sajandilgi kadunud.¹²¹ 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses oli riigil, kes tahtis mittekristlikul maal kristlikke elanikke kaitsta, olemas ideaalne "sihtmärk" - Osmani impeerium, mille elanikkonnast moodustasid kristlased tuntava vähemuse. Just neile suunasid ameeriklased oma pilgu, sest katse moslemeid oma usku pöörata oleks selle proovijale tähendanud surmanuhtlust. Kuna õppimishimulised armeenlased tulid hulgakaupa protestantide poolt avatud koolidesse õppima, siis laiendati oma tegevust sedavõrd, et Anatoolia muutus USA suurimaks misjonitöö paigaks maailmas.¹²² Sajandivahetuseks oli ameeriklaste (*American Mission*) poolt ülal

¹¹⁷ Eiki Berg, Geopoliitika. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu 1998, lk. 82.

¹¹⁸ D.Papazian, Armenians in America.

¹¹⁹ Religious Transformation and the Second Great Awakening. In: *U.S. History Online Textbook*.

¹²⁰ Michael Sievernich, Christian Mission. In: *European History Online, Institute of European History, Mainz, 19.05.2011*.

¹²¹ vt näiteks: Jackson Lears, How a War Became a Crusade? *The New York Times*, 11.03.2003 (<http://www.nytimes.com/2003/03/11/opinion/how-a-war-became-a-crusade.html>); Andrew Brown, George W Bush's new 'crusade': converting Jews to Christianity. *The Guardian, Andrew Brown's blog* 14.11.2013 (<http://www.theguardian.com/commentisfree/andrewbrown/2013/nov/14/george-w-bush-speech-messianic-judaism>).

¹²² D.Papazian, Armenians in America.

peetud koolide, kirikute, orbudekodude, haiglate, apteekide arv kasvanud sadadesse.¹²³ Aastal 1918 viitab USA välisminister Frank L.Polk oma kirjas suursaadikule Londonis, et ameeriklased on armeenlaste käekäigu vastu huvi tundnud juba vähemalt sajandi ning seda just misjonitöö kaudu.¹²⁴ Just nende USA toetusel ülal peetavate asutuste vabatahtlikud ja ametnikud olid esimesed, kes sattusid armeenlaste kallal 1915.a toime pandavate julmuste esmatunnistajaks ning sellest maailmale teada andsid.¹²⁵ Teiseks oluliseks infoallikaks genotsiidi toimumise kohta oli USA konsulaarvõrgustik, mis asus tollal mitmetes Osmani impeeriumi linnades, kus kas otseselt korraldati tapatalguid või kust küüditatute teekond läbi viis.¹²⁶ 2.mail 1915 teatas suursaadik Konstantinoopolis välisministrile "süütute vaenamisest" (*molestation of innocents*), mida võimud üritavad varjata ning kuhu vaatlejaid ligi ei lasta.¹²⁷ Ka avalikkuse ette jõudsid kuuldused toimuvast suhteliselt kiiresti.¹²⁸

Just massimõrvad olid otsustavaks tõukeks, miks just USA oli see, kes oli valmis "Armeenia küsimusega" tegelema hakkama. Kuni I maailmasõjani oli selle endi õlule võtnud Venemaa ning ta tundus olevat saavutanud läbimurde juba eelpool mainitud "lõpliku reformikava" näol.¹²⁹ Kuid alates genotsiidi algusest tekkis olukord, mil USA sai oma messianistliku alatooniga välispoliitikat realselt rakendada hakata. Kuna Ühendriigid ei olnud enne 1917. aastat maailmasõtta astunud ning tema diplomaatiline korpus sai ilma piiranguteta Konstantinoopolis oma seisukohti väljendada, siis kujunes tasapisi just USA armeenlaste eestkõnelejaks. Tegeleti kahes suunas - avaldati survet Osmani valitsusele ning suunati olemasoleva misjonivõrgustiku abil armeenlastele abi. Neist esimese tegevusega alustati juba mais 1915, kui hoiatati Osmanite juhtkonda, et riigi toetusel läbiviidavast armeenlaste mõrvamisest ollakse teadlikud ning inimsusevastaste kuritegude eest loevad liitlased avalikult vastutavaks Osmanite valitsust ja selle nimel massimõrvu korraldavaid isikuid.¹³⁰

¹²³ List of American educational, religious and charitable institutions in the Ottoman Empire. Constantinople, February 1903. <http://www.dlir.org/archive/archive/files/8e515a1b9e3817ca72c4ca97f81c9db2.pdf>.

¹²⁴ Acting Secretary of State (Polk) to the Ambassador in Great Britain (Page), July 31, 1918. FRUS, 1918. Supplement 1, The World War, volume I (Washington: Government Printing Office, 1918), lk. 891-892.

¹²⁵ Were there witnesses to the Armenian Genocide? <http://www.armenian-genocide.org/genocidefaq.html#witnesses>

¹²⁶ Dennis Papazian, The Changing American View of the Armenian Question: An Interpretation. Web edition, 2001: <https://www.umd.umich.edu/dept/armenian/papazian/changing.html>.

¹²⁷ The Ambassador in Turkey (Morgenthau) to the Secretary of State, May 2, 1915. FRUS, 1915. Supplement, The World War (Washington: Government Printing Office, 1915), lk. 981.

¹²⁸ Appeal to Turkey to stop massacres. *The New York Times*, April 28, 1915.

¹²⁹ S.Payaslian, lk. 125.

¹³⁰ The Ambassador in France (Sharp) to the Secretary of State, May 28, 1915. FRUS, 1915, lk. 981.

Samaaegselt hakati astuma samme armeenlaste olukorra kergendamiseks. USA Konstantinoopoli suursaadik Henry Morgenthau poolt avaldatud survele rajati USA-s 1915. aastal Armeenia ja Süüria abistamise Ameerika Komitee (*American Committee for Armenian and Syrian Relief* - ACASR), mis suutis suure meediakära saatel koguda nälgivate armeenlaste abistamiseks miljoneid dollareid¹³¹ ning päästa tuhandeid peamiselt Süüria ja Liibanoni aladele pagunud armeenlasi.¹³² USA-s kajastati laialt armeenlaste saatust ning pidevad reportaažid ja uudised hoidsid teemat teravalt üleval, suutes niiviisi ameerika avalikkust panna sellest huvituma. Seda asjaolu hakkasid diplomaadid esile tooma, kui armeenlastega seonduvaid arenguid Antanti liitlastega arutati - rõhutati, et nii USA president W.Wilson kui ka USA avalikkus on olukorra lahendamiseks väga huvitatud osapool.¹³³

Niisiis tähendas Armeenia küsimuse ülevõtmine USA poolt armeenlastele majandusliku ning diplomaatilise toetuse andmist, tehes selleks koostööd nii Ühendriikides elava diasporaa kui nende Euroopas asuvate esindajatega. Viimaste eestkõnelejaks kujunes 1917. aastaks Pariisis resideeruv Boghos Nubar, Egiptuse poliitiku poeg, kes oli tõusnud juhtima Armeenia Rahvuslikuks Delegatsiooniks nimetatud organisatsiooni. Kui USA välisministeerium esitas järelepärimise, kellega Nubari näol on tegu, siis teatas Prantsuse välisminister, et ühtegi volitust või mandaati Nubaril ei ole, kuid Antanti liitlased (nii Prantsusmaa, Suurbritannia kui Venemaa) käsitlevad teda kui kõiki Osmani impeeriumis ja Euroopas elavate armeenlaste eest kõnelejat.¹³⁴ B. Nubar asus Pariisis aktiivselt tegutsema, näiteks määras ta USA-sse Rahvusliku Delegatsiooni esindaja (*representative*) M.Sevasly ja kõigi armeenlaste usujuhi katoolikos Kevork V nimel erisaadiku (*special envoy*) K.Pasdermadjiani, kellest hiljem sai Armeenia vabariigi esindaja USA-s.¹³⁵ Enne 1917.aastat oli Armeenia küsimust veelkord üritatud vanaviisi suurte riikide kokkuleppel ära lahendada, kui 1916.a koostatud Sykes-Picot' lepinguga nähti ette, et sõja järel saab Venemaa armeenlastega asustatud provintsid enda mõju alla.¹³⁶ Selline mõjusfääride jaotamisele ja jõudude tasakaalule baseeruv "Euroopa mudel" ei

¹³¹ Adalian Rouben, Near East Relief and the Armenian Genocide. Armenian National Institute. <http://www.armenian-genocide.org/ner.html>.

¹³² D.Papazian, The Changing American View of the Armenian Question: An Interpretation.

¹³³ Acting Secretary of State (Polk) to the Ambassador in Great Britain (Page), July 31, 1918. FRUS, 1918. lk. 891-892.

¹³⁴ The Secretary of State to the Ambassador in France (Sharp), May 29, 1917. FRUS, 1917. Supplement 1, The World War (Washington: Government Printing Office 1917), lk. 791

The Ambassador in France (Sharp) to the Secretary of State, June 2 1917. FRUS, 1917, lk.791.

¹³⁵ The President of the Armenian National Delegation (Boghos Nubar) to the Secretary of State, September 12, 1917. FRUS, 1917, lk. 795.

¹³⁶ The Sykes-Picot Agreement. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/577523/Sykes-Picot-Agreement>.

tulnud pärast USA sõttaastumist enam kõne allagi, sest president W.Wilson nägi Suures sõjas võimalust suruda Euroopa suurvõimudele peale USA nägemust välispoliitika ajamisest ning selles pidi jõudude tasakaal asendatama kollektiivse julgeolekuga.¹³⁷ Seega tuli armeenlaste küsimusele leida teistsugune lähenemine.

Alates 1917. aastast hakkasid armeenlased ka ise rahvusvahelisel areenil enda tulevases saatusest kaasa rääkima. Mais esitas Boghos Nubar oma programmi, mis pidi tulevasel rahukonverentsil küsimuse lahendamiseks aluseks olema. Selle kohaselt tuli lähtuda tõsiasjast, et Osmanite meelevalda ei saanud armeenlasi kindlasti jätta. Selle asemel leidis ta, et impeeriumist tuleks eraldada 6 provintsi (*vilajetti*) ning seada need mitme-poolse rahvusvahelise protektoraadi alla.¹³⁸ Ilmselt USA surve ja armeenlaste endi ärgitusel hakkas Euroopas Armeenia küsimuses kõlama varasemast teistsuguseid seisukohti. Augustis 1917, kui oli kõne all Itaalia sõtta-astumine Antanti poolel, räägiti taas suurriikide sõjajärgsed taotlused lahti. Prantsusmaa ja Inglismaa ei toetanud neil läbirääkimistel enam Venemaa (tol hetkel Ajutise valitsuse) ambitsioone Armeenia suhtes, vaid nägid pigem selle minekut oma rada pidi (*autonomous and free from outside control*),¹³⁹ oma arvamuse teatas teiste hulgas paavst Benedictus XV, kelle palve rahule sisaldas soovitusi vaadata rahvusvahelisi suhteid ning riikide erihuvisid võrdsuse ja õigluse võtmes, usujuht palus kaaluda, kas mitte Armeenias, Balkani poolsaarel ja Poolas ei peaks rahva püüdlusi (iseseisvusele) toetama.¹⁴⁰

Armeenia ürituse tugevaimaks pooldajaks oli just genotsiidi ning selle kajastamise tõttu kerkinud USA, eesotsas president W.Wilsoniga. Armeenlasi julgustas viimase poolt jaanuaris 1918 sõnastatud 14-punkti programmiga tõstatatud lubadus lahendada Osmani impeeriumi vähemusrahvuste olukord.¹⁴¹ Ehkki mais 1918 iseseisvunud Armeenia vabariik otseselt endisel Osmani territooriumil ei asunud, siis ootas ta ometi just selles küsimuses välisriikidelt abi.

¹³⁷ Henry Kissinger, *Diplomaatia*. Tallinn 2000, lk. 279-280.

¹³⁸ The President of the Armenian National Delegation (Boghos Nubar) to Secretary of State. May 24, 1917. FRUS, 1917. lk. 792-793.

¹³⁹ The Ambassador in France (Sharp) to the Secretary of State, August 2, 1917. FRUS 1917. lk. 155.

¹⁴⁰ The Ambassador in Great Britain (Page) to the Secretary of State, August 15, 1917. FRUS 1917. lk. 163.

¹⁴¹ H.Kissinger, lk. 278; S.Payaslian, lk. 153-154.

3.2. Armeenia piiride küsimus

Suurriigid olid otsustanud, et Armeenia küsimus saab lahenduse Pariisi rahukonverentsil. Seetõttu loodeti sellest värskes vabariigis palju ning kohale läkitati oma saatkond, ehkki Armeeniat ei olnud konverentsil ametlike osalejate nimekirja arvatud (sarnaselt Balti riikidele). Pariisis viibis juba ees eelpool mainitud B.Nubar, kes ka ennast armeenlaste esindajaks oli tituleerinud. Kaks armeenlaste leeri olid mitmes asjas küll eri seisukohtadel, kuid erinevalt hilisemast praktikast USA-s, otsustasid nad ühise ürituse huvides vähemalt seekord koostööd teha.¹⁴² Neil oli suurriikidele kolm peamist soovi – saada loodud vabariigile tunnustust, leevendada äärmiselt rasket ainelist olukorda ning olulisimana omandada Osmanite riigist „ajaloolised alad.“

Ainelise kitsikuse leevendamiseks oli USA sel hetkel pea ainus jõud maailmas, millel oli võimekus ja võrgustik, et majanduslikku abi (peamiselt toiduainete näol) anda. Kaks peamist organisatsiooni, mille kaudu seda tehti, oli Ameerika Abi Administratsioon (*American Relief Administration*, ARA) ja eelpool kirjeldatud spetsiaalselt armeenlaste abistamisele pühendunud ACASR-st välja kasvanud Lähis-Ida Abiorganisatsioon (*Near East Relief*, NER). Nende abiorganisatsioonide endi arvutuste kohaselt suutsid nad näljasurmast päästa vähemalt 700 000 armeenlast,¹⁴³ iseenesest toetas USA toiduabiga ajavahemikus 1918-1919 Armeeniat samas suurusjärgus (12,6 miljonit dollarit), kui kolme Balti riiki kokku (12,9 miljonit).¹⁴⁴ Seejuures jätkati juba maailmasõja ajal genotsiidi tõttu alanud laialdast armeenlaste olude kajastamist meedias,¹⁴⁵ mistõttu ühe hinnangu kohaselt olid ameeriklased 1920. aastatel ilmselt armeenlastega juhtunust kõige informeeritum rahvas.¹⁴⁶ See kõik tagas selle, et armeenlaste abistamiseks korraldati pidevalt korjandusi, millega koguti enamasti hulgaliselt annetusi,¹⁴⁷ mis suunati omakorda NER-i kaudu puudust kannatavasse riiki.

Armeenia piirid ja julgeolek olid teemad, millele armeenlased ise kõige enam lahendust tahtsid, kuid mis lõppkokkuvõttes osutuski saavutamatuks. Palju loodeti Pariisi

¹⁴² S.Payaslian, lk. 153.

¹⁴³ The Executive Committee of Near East Relief to the Secretary of State, November 11, 1919. FRUS 1919, volume II. (Washington: Government Printing Office 1919), lk. 821.

¹⁴⁴ The Director of General Relief (Hoover) to the President of Supreme Council, September 3, 1919. FRUS, 1920, volume I. (Washington: Government Printing Office 1920), lk. 236.

¹⁴⁵ Vt näiteks Melville Charter, *The Land of the Stalking Death*. *The National Geographic Magazine*, November 1919.

¹⁴⁶ D.Papazian, *The Changing American View of the Armenian Question: An Interpretation*.

¹⁴⁷ *Communist takeover and occupation of Armenia: special report*, lk. 6.

rahukonverentsilt ning suurriikide retoorikaski kõlas korduvalt julgustavalt argumentatsioon, et armeenlaste püüdlusi peab moraalsetel kaalutlustel igal juhul täitma.¹⁴⁸ Jaanuaris 1919 deklareerisid USA, Suurbritannia, Prantsusmaa ja Itaalia, et kuna Osmanid on oma alamaid väga julmalt ja ebainimlikult kohelnud, siis eraldatakse selle riigi küljest Armeenia, Mesopotaamia, Araabia ja Süüria alad.¹⁴⁹ Ideest kuni teostumiseni (s.o. Sevres' lepinguni 1920.a augustis) kulus mitmeid kuid ning Antanti Kõrgem Nõukogu adus, et Armeenia küsimus käib tal üle jõu. Küll aga oli üldteada, et USA avalikkus, poliitikud ja president Wilson on Armeenia küsimusele suurt tähelepanu pööranud, seega tehti Ühendriikidele kaks ettepanekut: võtta just humaansetest kaalutlustest lähtuvalt Armeenia USA mandaadi alla ning presidendil isiklikult paluti määrata tulevase vabariigi uued piirid, sõltumata sellest, kas USA soostub mandaadiga või mitte.¹⁵⁰ Wilson lähetas vaidlusalusesse regiooni kaks komisjoni, uurimaks millised on tegelikud olud kohapeal. Augustis 1919 viibis Osmanite riigis King-Crane'i komisjon, mis leidis, et armeenlased ei saa türklaste alluvuses elada, mistõttu mõned türklaste alad tuleks kindlasti tollaegse Armeenia vabariigiga ühendada, kuid mitte nii laiaulatuslikul määral, kui armeenlased seda ise tahaksid. Teine missioon, mida juhtis kindral James C. Harbord, saadeti sügisel 1919 spetsiaalselt uurima mandaatala loomise võimalusi. Komisjon leidis, et moodustada tuleks üks suur mandaatala Konstantinoopolist Kaukasuseni, seega mingeid erisusi armeenlastele ei soovitatud. Mandaadi hoidmine sellisel kujul oleks väga kallis ülal pidada olnud. Armeenia mandaadi küsimus sattus USA-s sisepoliitilises heitluses mõnes mõttes samasse teemade rubriiki, kuhu olid paigutunud Ühendriikide osalemine Rahvasteliidu töös ja Versailles' rahulepingu ratifitseerimine. Kongressi debattides rõhutasid mandaadi pooldajad just moraalseid ja humanitaarseid aspekte rahu tagamiseks maailmas, nende vastased aga kalkuleerisid, mis see kõik USA-le maksma võib minna.¹⁵¹ President Wilson võttis arvesse, et armeenlaste genotsiid ning olukord uues vabariigis on piisavalt teravalt ameeriklaste tähelepanu pälvinud ning mitmeid edukaid heategevus-aktioone esile kutsunud. Seetõttu ta leidis, et tal on kindlasti rahva toetus Armeenia küsimusele lahenduse leidmiseks ning mandaadi kehtestamiseks. Kui ta siis 24.mail 1920 asja Kongressile arutamiseks andis, tabas teda külm dušš. Erinevalt laiemast publikust, oli president poliitikuid valesti hinnanud. Varasem idealism oli asendunud murega

¹⁴⁸ S.Payaslian, lk. 157.

¹⁴⁹ Communist takeover and occupation of Armenia: special report, lk. 7.

¹⁵⁰ The Ambassador in Italy (Johnson) to the Secretary of State, April 27, 1920. FRUS 1920, volume II. (Washington: Government Printing Office 1920), lk. 779-780.

¹⁵¹ S.Payaslian, lk. 161.

majandusolukorra, eelarve ja võlgade pärast. Kongress soovitas pigem taas rakendada Monroe doktriini ning hoiduda sidumast end Euroopa tegemistega. Lisaks leiti, et mandaat on majanduslikult liiga raske koorem. 1.juunil 1920 hääletati mandaat maha,¹⁵² sama juhtus teatavasti ka Rahvasteliidu töös osalemise üle otsustamisega.

Vaatamata sellele tagasilöögile, otsustas Wilson oma teise ülesande - Armeenia uute piiride paikapanemise lõpule viia. Töö valmis ning saadeti Antanti kõrgemale nõukogule novembriks,¹⁵³ ehk ajaks, kui Armeenia pidas viimaseid lahinguid oma olemasolu pärast. Nädal aega hiljem saabus Konstantinoopoli esindusest teade: "Armeeniaga on kõik!" (*„Armenia is finished“*),¹⁵⁴ Wilsoni töö oli olnud asjatu. Armeenia piiride üle ei otsustanud mitte USA president ega Antant, vaid hoopis Nõukogude Venemaa ja Türgi, kes selles omavahel kokku leppisid.

3.3 Armeenia tunnustamine USA poolt

Ometi oli veel pool aastat enne seda armeenlastel olnud põhjust rõõmustada, sest täitunud oli üks välispoliitilisi eesmärke - USA-lt oli saadud riigile ametlik tunnustus. 2.aprillil 1920 teatas välisminister Bainbridge Colby Armeenia Vabariigi esindaja Pasdermadjianile, et USA tunnustab Armeenia *de facto* valitsust selle klausliga, et tunnustus ei laiene olemasolevatele Armeenia piiridele, mis otsustatakse hiljem.¹⁵⁵ Tunnustamise teadaandes sisalduv sõna *de facto* võib veidi segadusse ajada ning tekitada küsimust, kas mitte suurriik mitte pelgalt uue maa faktilist olemasolu ei tunnusta. Väljend käib siiski uues vabariigis võimul oleva valitsuse kohta, sest teatavasti olid armeenlased mitmesse leeri jagunenud ning USA osundas sellele, et tunnustab hetkel Armeenia Vabariiki kui reaalselt olemasolevat rahvusvahelise õiguse subjekti. Kui Wilsoni või kellegi teise otsuse tagajärjel oleks muudetud riigipiire, siis oleks vabariigile sama tunnustus kehtima jäänud, sest aprillis 1920 kirja pandud klausel oleks seda võimaldanud. Seda, et tegemist oli ikkagi *de iure* tunnustusega, saab väita selle põhjal, et USA ei andnudki uutele riikidele *de facto* tunnustust, riiki tunnustati vaid ühel korral. *De*

¹⁵² D.Papazian, *The Changing American View of the Armenian Question: An Interpretation*.

¹⁵³ The Secretary of State to the Ambassador in France (Wallace), November 24, 1920. FRUS 1920, volume III. (Washington: Government Printing Office 1920), lk. 789-790.

¹⁵⁴ The High Commissioner at Constantinople (Bristol) to the Secretary of State, November 30, 1920. FRUS 1920, volume III, lk. 805.

¹⁵⁵ The Secretary of the State to the Representative of the Armenian Republic (Pasdermadjian), April 23, 1920. FRUS 1920, volume III, lk. 778.

facto tunnustamiseks võib lugeda seda, kui USA mingisse riiki oma esindajad saatis - nagu näiteks John Gade'i määramine Balti riikidesse *special commissioner*'iks novembris 1919¹⁵⁶ või *commissioner* kolonel William N.Haskelli määramine Armeeniasse juulis 1919.¹⁵⁷

Võib tekkida küsimus, mis USA-poolses tunnustuses erilist oli? Aga see, et 1917. aastast kuni 1920. algusaastateni oli USA suurim endise Vene impeeriumi "lammutamise" vastane. Kogu sellesuunalise poliitika võtab kokku augustis 1920 välisminister B.Colby poolt Itaalia saadikule saadetud noot - dokument, mida võiks pidada kogu USA toonase Venemaa-suunalise välispoliitika kvintessentsiks.¹⁵⁸ Riigisekretär rõhutas selles, et USA oli esimene, kes Venemaa Ajutist valitsust tunnustas ning Ühendriigid, keda vene rahvas raskel (Ühendriikide kodusõja) ajal aitas, on veendunud, et (demokraatlik) Venemaa tõuseb taas kord ning võtab sisse talle rahvusvahelisel areenil ettenähtud positsiooni. Senini aga peab USA Venemaa huve kaitsma ning igasugust tükeldamist vältima. Riigisekretär leiab, et põhjendatud on Poola, Soome ja Armeenia lahkumine Venemaa küljest, sest need alad liidendati impeeriumiga väevõimuga ning nende lahkumine ei riiva Venemaa huve. Küll aga keeldub suurriik tunnustamast Balti riike ning taunib väga Antanti kõrgema nõukogu otsust tunnustada nn Gruusia ja Aserbaidžaaani vabariike (*socalled republics*), ehkki tervitab Armeenia tunnustamist sama nõukogu poolt.¹⁵⁹ Sellisele käsitlusele järgnes mitu valulist reageeringut, teiste seas avaldas protesti Läti välisminister Zigfrids Meierovics, kes küll tervitas USA otsust tunnustada Poolat, Soomet ja Armeeniat, kuid tuletab samas meelde, et ükski Balti riikidest ei ole Venemaaga vabatahtlikult ühinenud, mistõttu Colby toodud argument ei ole just kõige adekvaatsem. Läti loodab, et USA, kes on alati oma poliitikas lähtunud kõrgetest moraalsest printsiipidest, võtaks ka Baltikumi küsimuse uuema vaatluse alla ning tagaks seeläbi Lätile samasuguse õigluse nagu kolmele eelnimetatud riigile.¹⁶⁰

Tagantjärele võib tunduda kummaline, et suurriik tunnustas üht Taga-Kaukaasias tekkinud riikidest, kuid vastutas kindlalt teise kahe samasuguse olemasolu. See johtus just eelkirjeldatud ideoloogia (Venemaa mittetükeldamise taotlemine) ja humanitaarsete kaalutluste segust - armeenlasi nähti kui kristlikku rahvakildu keset moslemeid, keda

¹⁵⁶ E.Medijainen, *The USA, Soviet Russia and the Baltic States*, lk. 23.

¹⁵⁷ The Commission to Negotiate Peace to the Acting Secretary of State, July 5, 1919. FRUS 1919, volume II, lk. 826.

¹⁵⁸ E.Medijainen, *Ameerika Ühendriikide de iure tunnustus Balti riikidele 1922*, lk. 135.

¹⁵⁹ The Secretary of State to the Italian Ambassador (Avezenna), August 10, 1920. FRUS 1920, volume II, lk. 465, 468.

¹⁶⁰ The Latvian Minister of Foreign Affairs (Meierovics) to the Secretary of State, October 14, 1920. FRUS 1920, volume II, lk. 664-666.

viimased sajandi esimese poole jubedaimas genotsiidis hävitasid. Seetõttu vääris see rahvas ameeriklaste silmis enesemääramise õigust, teised esialgu pigem mitte.

3.4. Balti riikide tunnustamine USA poolt

Alates 1920. aastast, mil USA andis Armeeniale tunnustuse ning samal ajal eitas tugevalt teiste Venemaast lahku löönud riikide tunnustamist, kuni 1922. aastani, mil viimaks Balti riike tunnustati, mahtus periood, mille jooksul teised olulisemad riigid olid Eesti, Lätit ja Leedut juba tunnustanud ning lisaks olid kõik kolm võetud juba Rahvasteliidu liikmeks. Toonane kaasaegne Eduard Laaman arvas, et USA soovimatus Eestit ja teisi Balti riike tunnustada tulenes kahest põhjusest - Ühendriigid, kel oli Venemaaga alates 1860. aastatest hea läbisaamine, ei olnud sõbraliku riigi tükikideks lagunemisega nõus ning lootis, et endisest impeeriumist lahku löönud maad loovad peagi koos Venemaaga föderatiivse riigi, nagu USA isegi on. Teiseks faktoriks hindas Laaman lihtsalt USA teadmatus regiooni oludest. Balti riikide kasuks pani ameeriklased meelt muutma 1920. aastate alguse suur näljahäda Nõukogude Venemaal, mida USA abistajad ARA kaudu leevendamas käisid. Eestlase hinnangul pani idanaabri juures valitseva olukorra nägemine ameeriklasi oma poliitikat ümber hindama ning Balti riikidele tunnustust andma.¹⁶¹ Mitte küll päris täpselt selles sõnastuses, aga üldiselt ollakse arvamusel küll, et USA tunnustus saabus just selle tõttu, mis olukord bolševike riigis valitses, täpsemalt öeldes oli nõukogude võimu püsijäämine ning arusaamine, et demokraatlikku Venemaad ilmselt ei tule, peamiseks motiiviks, miks Balti riike üldse tunnustada saadi.¹⁶² Võimalik, et Laamani tookordne arvamus toetus Eesti ajakirjaniku ja ühiskonnategelase Peeter Aleksander Speeki hinnangutele. Mees, kes neil aastatel töötas Kongressi raamatukogus, puutus Ühendriikide poliitikutega kokku ning Speeki arvates nad Venemaa olusid pehmelt öeldes ei tundnud. Ameeriklased hindasid Venemaad oma vaatevinklist ning eeldasid, et ookeanitagune suurriik on nende sarnane - rahvuseliselt, majanduslikult ja poliitiliselt homogeenne tervik, kus väikerahvad on sügavalt venestunud ning mingit omanäolist kultuuri ei oma.¹⁶³ Selle mõtteviisi hea väljendajana on esile toodud USA suursaadikut Jaapanis Charles B. Warrenit, kes oli Soome saadikule väljendanud veendumust, et "pääpikuriigikesi" ei peaks isegi ajutiselt tunnustama, kuna Venemaal on

¹⁶¹ Eduard Laaman, Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu. Tallinn 2007, lk. 183.

¹⁶² E. Medijainen, Ameerika Ühendriikide *de iure* tunnustus Balti riikidele 1922. aastal, lk. 127.

¹⁶³ Mati Graf, lk. 365.

naastes oma Läänemere-äärseid sadamaid tarvis.¹⁶⁴ Samas leidis ka ameeriklasi, kes olid hoopis teisel seisukohal. Mitmed USA ametnikud toetasid Balti riikidele tunnustuse andmist juba 1919. aastal ehk juba ajal, mil veel Vabadussõja lahingud alles käisid ning nii Eesti kui Läti riigi püsijäämine ei olnud veel sugugi otsustatud. 1920.a Tallinnasse saabunud USA esindaja (*commissioner*) Evan E. Young üritas korduvalt murda enda riigi välisministeeriumi vastuseisu Eesti *de iure* tunnustamisele kuni selle teoks-saamiseni 1922. aastal.¹⁶⁵

Üldiselt on leitud, et Baltimaade tunnustamiseni suurriigi poolt viis mitmete asjaolude paik-loksumine 1922. aastaks. Siis muutis meelt üks tunnustamise peamisi vastaseid Boris Bahmetjev, kes oli Venemaa Ajutise valitsuse poolt 1917.aastal Washingtoni suursaadikuks määratud. Just see mees oli olnud näiteks selle taga, et USA suuremad ajalehed ei avaldanud baltlaste artikleid. 1922. aastaks oli selge, et Venemaa jääb vähemalt esialgu bolševistlikuks, mistõttu saadik leidis, et uusi riike võiks ajutiselt tunnustada just selle eesmärgiga, et nad naaberriigis valitsevast kaosest kõrvale jääksid ning endid majanduslikult, eriti transpordisektoris üles ehitaks. See oleks pidanud siis tuleviku Venemaale kasulikum olema.¹⁶⁶ Seega lakkas varasemalt pidevalt USA valitsusele laekunud surve endiselt Venemaa esindajalt. Muuseas, Bahmetjevi "vastane", mitteametliku nõukogude esinduse - Nõukogude Informatsioonibüroo juht Ludwig Martens oli üks neist, kes soovitas juba 1920.a alguses Soomet, Poolat, Ukrainat, Balti ja Kaukaasia riike tunnustada¹⁶⁷ ning protesteeris augustis 1920 ilmunud välisminister B.Colby noodis leiduvate ebaõigete andmete vastu, mille kohaselt ainult Soome, Poola ja Armeenia olid jõuga Vene impeeriumi külge liidendatud ning seetõttu väärised tunnustamist, teised rahvad ja riigid aga mitte.¹⁶⁸ Bahmetjevi saatkond saadi sulgeda omakorda teise asjaolu tõttu - nimelt tuli 1921.-22.a korraldatud Washingtoni desarmeerimiskonverentsile poolisesesiva Kaug-Ida Vabariigi esindajad, kelle näol oli sisuliselt tegemist mitteametliku nõukogude saatkonnaga. Kuna pärast konverentsi lõppu jäid nad Ühendriikidesse ning võtsid üle Nõukogude Informatsioonibüroo, mis muutus mitteametlikuks Nõukogude Venemaad esindavaks asutuseks, siis Bahmetjevi Vene Ajutist valitsust esindav saatkond suleti.¹⁶⁹

¹⁶⁴ E.Medijainen, Ameerika Ühendriikide *de iure* tunnustus Balti riikidele 1922.aastal, lk. 139.

¹⁶⁵ E.Medijainen, The USA, Soviet Russia and the Baltic States, lk. 23-24.

¹⁶⁶ Ibid, lk. 25.

¹⁶⁷ E.Medijainen, Ameerika Ühendriikide *de iure* tunnustus Balti riikidele 1922.aastal, lk. 134, 138.

¹⁶⁸ Mr L.Martens to the Italian Ambassador (Avezzana), October 4, 1920. FRUS 1920, volume II, lk. 474-475.

¹⁶⁹ E.Medijainen, Ameerika Ühendriikide *de iure* tunnustus Balti riikidele 1922.aastal, lk. 137-138.

Kindlasti mängis teatud rolli tunnustuseni jõudmisel baltlaste *lobby*-töö ning nende poolt kaasatud poliitikute ja avaliku arvamuse kujundajate samasisuline tegevus. Kihutustöö puhul torkasid eriti silma USA-s esindatud suure Leedu kogukonna koostatud petitsioonid. Esimene neist üllitati juba 1915. aastal ning sellele oli kogutud miljon toetusallkirja.¹⁷⁰ Et mitte ainult endi peale lootma jääda, kaasati *lobby*-tööd tegema USA poliitikuidki. Neist tuntuim oli kongresmen Walter Chandler, kes toetuse eest baltlaste käest otsesõnu raha küsis. Teada on, et talle maksti, aga kas sellest ka vastavat "teenust" saadi, ei ole veel täpselt hinnatud. Kindlasti maksti ajalehetoimetustele, et enda artikleid avaldada. Kui surve Bahmetjevilt lakkas, siis võeti baltlaste kirjutisi meediasse vastu küll.¹⁷¹ Enam-vähem sama kategooria alla võib lugeda Baltimaade naaberriikide diplomaatide poolt surve avaldamist, teada on, et baltlased lootsid Poola ja Soome välisesindajate poolt enda üritusse panustamist. Iseenesest oli ju surve tunnustamisele sellega loodud, et teised Euroopa riigid, sealhulgas kõige mõjuvõimsamad, olid juba Baltimaid tunnustanud. Siiski ühe erandiga - Leedut oli tunnustatud tinglikult klauslitega, mis olid seotud laevatamisega Nemunase jõel ja kontsessioonidega Poolale. Kui USA oma tunnustuse 1922. aastal andis, siis sai ta teistest Euroopa riikidest just selle poolest eristuda, et ta tunnustas kõiki kolme Balti riiki üheväärsena, ilma eelkirjeldatud lisatingimusega.¹⁷²

E.Medijainen on osundanud, et Eestile ja teistele Balti riikidele USA-poolse tunnustuse andmisel võib vaata et kõige olulisemaks pidada hoopis argisemaid argumente - võlgu. USA oli Venemaale suurtes summades nii laenu andnud kui ka teinud sinna otseinvesteeringuid. Bolševikud kuulutasid võimule tulles, et neil ei ole Vene impeeriumi vanade võlgadega midagi tegemist. USA ei soostunud Venemaast eraldunud riike iseseisvatena tunnustamast, kuna taastunud Venemaa oleks võlgade maksmiseks ilmselt kõiki oma endisi ressursse vajanud. Kui 1922. aastaks oli selge, et Venemaad endisel kujul taastada ei ole võimalik ning bolševikud vanu võlgu enda kanda ei võtnud, siis langes tunnustuse mitteandmise põhjendus sellisel kujul ära. Küll aga olid uued rajariigid oma lühikese olemasolu jooksul juba ise suutnud endale USA-st laenu eest kaupu ning ka toiduabi (ARA kaudu) saada. USA-s muutus laenuteema üheks osaks sisepoliitilisest protsessist, mis puudutas otsapidi osalemist nii Rahvasteliidus kui laiemalt maailmapoliitikas (sealhulgas eelkirjeldatud Armeenia mandaadi võtmiseski). 1920. aasta presidendivalimiste ajal muutusid Euroopa riikidele antud laenud

¹⁷⁰ Dovile O.Vilkaukaite, *From Empire to Independence : The Curious Case of the Baltic States 1917-1922.* (2013). *Honor Scholar Theses.* Paper 325, http://digitalcommons.uconn.edu/srhonors_theses/325/, lk. 15-16.

¹⁷¹ E.Medijainen, *The USA, Soviet Russia and the Baltic States*, lk. 27.

¹⁷² *Ibid*, lk. 27-28.

üheks vaidlusteemaks, kus president Wilsoni vastased nõudsid selgesõnaliselt laenude tagasinõudmist. Kuna vabariiklased võitsid valimised, siis koostati Euroopa riikidega võlgade tagasimaksmise graafikud.¹⁷³ Nüüd oli baltlastel hea argument varrukast võtta - miks peaks riigid, mille olemasolu USA ei tunnusta, sõlmima võlgade tagasimaksmiseks mingeid dokumente. Eesti puhul oli kõnealune summa ligi 16 miljonit dollarit, millest 12,2 miljonit moodustas skandaalse äriühinguga Revalis seotud võlad ning 2,7 miljonit ARA-lt saadud abi. Seega oli Eestil suurriigi ees võlgu peaaegu sama palju kui naaberriikidel Soomel (8 miljonit), Lätil ja Leedul (kummalgi 5 miljonit) kokku. 1925.a sõlmitud võlgade tagasimakse lepingu kohaselt oleks Eestil tulnud koos intressidega USA-le tasuda koguni 33 miljonit dollarit. Kuna USA ei tahtnud lasta tekkida pretsedendil, kus üks riik võiks oma võlgu mitte tagasi maksta, siis on leitud, et võlaküsimus võis olla peamiseks argumendiks, miks suurriik Eestit ja teisi Balti riike 28.juulil 1922 tunnustas.¹⁷⁴

3.5. Balti riikide ja Armeenia tunnustamise erinevus

Balti riikide tunnustamise põhjuseid vaadeldes ei torka kuskil silma USA erilise missiooniga välispoliitika ajamise põhimõtted, mis toetaksid liberaalsete ja demokraatlike väärtuste laienemist maailmas. Tunnustuse teksti lugedes võib jääda mulje, et USA teeb seda tingimuslikult, kuna selles mainitakse, et USA on jätkuvalt seisukohal, et Venemaa küljest ei tohiks „tükke“ rebida pelgalt sellepärast, et seal valitseb hetkel korratus.¹⁷⁵ Kuid teisalt on tõlgendatud, et kuna järgmine lause mainib, et Venemaa huve ei riivata, kui tunnustatakse Balti riike, sest need on tekkinud põliselanikkonna toel ning jäänud püsima, siis sellega ongi ära öeldud Balti rahvaste (riikide) erinevus Venemaast.¹⁷⁶ Samas ei välista see võimalikku asjaolu, et kui Venemaal oleks tulnud võimule mitte-bolševistlik valitsus, siis oleks USA võinud oma tunnustuse tagasi võtta. Sellisel juhul võiks pidada tunnustuse andmist mõnevõrra tinglikuks. Ka Armeenia tunnustuses oli tingimuslikkus, kuid see kõlas armeenlaste jaoks kindlasti meeldivamalt kui baltlastele 1922.a tunnustamise klausel. Tegelikult võib Armeenia tunnustuse andmisel leida kõiki neid momente, millest USA ise enda välispoliitilisi eesmärke nägi – humanitaarsetel ja moraalsetel kaalutlustel anti tunnustus

¹⁷³ E.Medijainen, Ameerika Ühendriikide *de iure* tunnustus Balti riikidele 1922.aastal, lk. 139-140.

¹⁷⁴ Ibid, lk. 145, 149.

¹⁷⁵ The Secretary of State to the Commissioner in Riga (Young), July 25, 1922. FRUS 1922, volume II. (U.S. Government Printing Office, 1922), lk. 873.

¹⁷⁶ E.Medijainen, Ameerika Ühendriikide *de iure* tunnustus Balti riikidele 1922.aastal, lk. 127.

paljukannatanud rahvale, kellele seeläbi taheti kasvõi osaliseltki toimunud jubedusi korvata. Siin saab tinglikult tõmmata paralleeli Teise maailmasõja järgse olukorraga, kui kannatanud rahvaks osutusid juudid, kellel võimaldati USA survele riik rajada. Ei ole välistatud, et niimoodi käitudes hoiti just silme ees Armeenia hoiatavat näidet, keda alguses tunnustati ning igapidi toetati, kuid kes vaenuliku ümbruskonna tõttu ikkagi oma iseseisvuse kaotas. Iisraeli puhul on USA sisuliselt tänini tema ellujäämise garant.

Teisalt oleks Armeenia püsijäämisel selle riiginigi jõudnud kaine moment, kuna 1920.a võimule tulnud vabariiklik administratsioon koostas võlgade tagasimaksmise graafiku ka Armeeniale,¹⁷⁷ see lihtsalt ei läinud sündinud asjaolude tõttu käiku. Ning edasised sündmused näitasid, et baltlastel oli tunduvalt rohkem põhjust ameeriklaste välispoliitikaga rahul olla kui armeenlastel.

¹⁷⁷ E.Medijainen, Ameerika Ühendriikide *de iure* tunnustus Balti riikidele 1922.aastal, lk. 140.

4. ARMEENIA JA BALTI RIIKIDE ISESEISVUSE KAOTAMINE JA TAASISESEISVUMINE 1990. AASTATEL

4.1. Pööre USA Armeenia-poliitikas

Veel sel ajal, kui Armeenia saatus oli juba otsustatud ning valitsus oli võimu vabatahtlikult bolševikele üle andnud, et pääseda täielikust hävingust Türgi vägede käe läbi, üritasid lääneriigid veel midagi päästa. Sisuliselt "kaheteistkümnendal tunnil", 30.novembril 1920 pakkus Wilson Rahvasteliidule, et ehkki tal ei ole autoriteeti, et kriisipiirkonda USA vägesid appi saata, võiks ta omaenda isikut pakkuda vahendama vahele sõjavägede armeenlaste ja türklaste vahel.¹⁷⁸ Ettepanek võeti 2.detsembril vastu,¹⁷⁹ kuid samal päeval kuulutati Armeenias juba välja nõukogude sotsialistlik vabariik. Wilsoni ja teiste riikide algatus oli tulnud liiga hilja ning liiga vähese panusega.

Ehkki USA valitsev administratsioon ning mitmed mõjukad ühiskonnategelased olid korduvalt väljendanud enda valmisolekut humanitaarsetel ja õiglust tagavatel kaalutlustel lahendada Armeenia küsimus sellisel viisil nagu armeenlased seda taotlesid, siis leidis tegelikult kogu aeg ka poliitikuid ja eksperte, kes sellele vastu seisis. Üheks selliseks on peetud 1919-1927 Konstantinoopolis USA esinduses *high commissioner*'ina töötanud admiral Mark Bristol'it, kes 1919 saatis kirja mõjukatele senaatoritele, milles protestis selle vastu, et armeenlaste kannatusi nii avalikult presenteeritakse ning tegelikult täidavad kõik armeenlaste aitamiseks suunatud liikumised brittide ja prantslaste kaugemaid imperialistlikke eesmärgi. Teiseks selliseks meheks on peetud USA välisministeeriumi Lähis-Ida divisjonis töötanud Allen W. Dullest, kes olles küll NER-iga seotud ning vapustatud armeenlaste tragöödiast, valis poliitika ajamisel Wilsoni idealismi asemel pragmaatilisema suuna. Paradoksaalseimaks isikuks on peetud Charles Evan Hughes'i, kes oli kunagi tugev Armeenia ürituse toetaja, tegi 1921. aastal välisministriks saades kannapöörde ning üritas USA-d viia lähenemisele nii M.Kemali juhitud Türgile kui Nõukogude Liidule.¹⁸⁰

1920. aastate keskel hakkas USA välispoliitika otsima paremaid suhteid 1923.a loodud Türgi Vabariigiga, keda vaadeldi kui puhvrit, mis hoiaks ära bolševike laienemise Lähis-Ida

¹⁷⁸ President Wilson to the President of the Council of the League of Nations (Hymans), November 30, 1920. FRUS 1920, volume III, lk. 805.

¹⁷⁹ The President of the Council of the League of Nations (Hymans) to President Wilson, December 2, 1920. FRUS 1920, volume III, lk. 806.

¹⁸⁰ D.Papazian, The Changing American View of the Armenian Question: An Interpretation.

regiooni. Armeenlaste "viimane võitlus" toimus 1927. aastal, kui allkirjastati USA-Türgi sõprus- ja kaubandusleping. Enne selle sõlmimist võttis välisministeerium kasutusele mitmed meetmed, et garanteerida lepingule armeenlaste vaikiv nõusolek ning vaigistada häälekaimad protestijad. Edukas New Yorki advokaat, armeenlane Vahan Cardashian, kes kuni 1915. aastani töötas Osmani riigi esindajana New Yorki konsulaadis, algatas sisuliselt ühemehe võitluse, et lepingu sõlmimist ära hoida, kuid Ühendriikide riiklikud kaubandushuvid ning kaugem välispoliitiline siht jäid peale ja leping sõlmiti.¹⁸¹

Armeenia küsimuse tahaplaanile jäämine USA avalikkuses oli tinglikult võttes kahe-etapiline: esmalt loobuti võimalusest, et armeenlased võiksid saada kunagi Türgi käest territooriume. Selle "kindlustas" M.Kemali tegevus, kes 1922.a oli Kreeka-vastase sõjaga tekitanud olukorra, kus uues loodavas Türgi Vabariigis kristlastega asustatud paiku sisuliselt ei olnud. Nimetatud sõja lõpetas nn Smyrna katastroof, kui suur osa linnast koos sealse kristlastest elanikkonnaga maha põles, ülejäänud evakueeriti lääneriikide, sealhulgas USA mereväe ja abiorganisatsioonide abiga Kreekasse.¹⁸² Türklaste tegevus välistas võimaluse, et armeenlased nende riigilt kunagi mõned provintsid saaks ning USA-Türgi 1927.a lepinguga loobusid ameeriklased ka midagi sellist nõudmast. Armeenlaste meelehärmiks muutus Türgi külma sõja ajal USA tähtsaks NATO-partneriks. Nõrdimust suurendas veelgi see, et lisaks poliitilisele ja sõjalisele koostööle "unustas" USA armeenlaste genotsiidi. Väljaanded, mis 1910.-1920. aastatel kirjeldasid värvikalt Anatooolias toimunut, hakkasid külma sõja ajal genotsiidi kohta kasutama läbivalt väljendit "väidetav."¹⁸³ Oma teravuse saavutas küsimus ilmselt 1985. aastal, kui 69 ajaloolast ja akadeemikut avaldas avaliku Esindajatekojale suunatud publikatsiooni, milles eitati genotsiidi toimumist ning kutsuti üles mitte vastu võtma seda sündmust tunnistavat seadusakti (resolutsioon 192).¹⁸⁴ Ehkki armeenlaste *lobby*-tööd Washingtonis on hinnatud kui väga agressiivset ja tihtilugu tõhusat, siis just seda küsimust ei ole ometi suudetud enda kasuks kallutada.¹⁸⁵

Teiseks loobus USA mõttest, et Nõukogude Armeenia võiks punaimpeeriumist eralduda ja iseseisvuse taastada. 1922.a moodustatud Nõukogude Liidus oli endise Armeenia Vabariigi

¹⁸¹ Mark Malkasian, The Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918-1927. *International Journal of Middle East Studies*, 16 (1984), lk. 360-361.

¹⁸² The Secretary of State to Senator Henry Cabot Lodge, February 26, 1923. FRUS 1922, volume II, lk. 452.

¹⁸³ D.Papazian, The Changing American View of the Armenian Question: An Interpretation.

¹⁸⁴ Yves Ternon, Freedom and Responsibility of the Historian. The "Lewis Affair". In: *Richard G. Hovanissian, Remembrance and Denial. The Case of Armenian Genocide. Wayne State University Press Detroit, 1999*, lk. 241.

¹⁸⁵ Robert Edison, Failure of the Armenian Genocide Resolution in 2010 H. res 252. 01.02.2011. <http://www.armeniangenocidedebate.com/failure-armenian-genocide-resolution-2010-h-res-252>.

territoorium Taga-Kaukaasia SFNV-i koosseisus ning seega formaalselt üks NL-i asutajaliige. Siinkohal võiks välja tuua neli argumenti, mida kõiki on eelpool ka kajastatud ning mis võiks seletada tõika, miks Armeenia iseseisvuse kaotamise temaatika sumbus USA-s aegamööda ajaloohämarusse. Esiteks asjaolu, et armeenlasi nähti kui ühtesid kindlaimaid nõukogude võimu toetajaid NSVL-is kuni 1980. aastateni. Teiseks toimus 1940. aastate lõpus suhteliselt suur repatrieerumine välisriikidest Armeenia NSV-sse, kusjuures see ei olnud sunniviisiline nagu mõnikord baltlastest sõjavangide ja –põgenike puhul ette tuli, vaid vabatahtlik. See võis tunduda suhteliselt kummaline ajal, kui mitmete rahvuste esindajad üritasid idablokist põgeneda. Kolmandaks ei näinud umbes pooled tugevalt lõhenenud diasporaa liikmetest midagi halba nõukogude Armeenia olemasolus, kui see võimaldas nende rahvusest inimestel ellu jääda ning oma kultuuri edasi arendada. Neljandaks võib tuua asjaolu, et Armeenia genotsiidi toimumise eitajate (revisionistide) esile-kerkimine viis selleni, et USA-s ja mujal elavate armeenlaste pingutused suunati just selle teema teadvustamise eest võitlemisele, jättes seega iseseisvuse kaotuse tragöödia tahaplaanile.

1920. aastal suureks triumfiks osutunud USA käest tunnustuse saamine iseseisvale riigile ei taganud ometi suveräänsuse püsijäämist. Kui Ühendriigid 1933.a Nõukogude Liitu tunnustasid ja bolševike riigiga suhted normaliseerisid, siis tähendas see ühtlasi seda, et Armeeniale antud tunnustus enam ei kehti. Selline seisukoht kõlas ametlikult läbi Riigidepartemangu kirjavahetuse, kui jaanuaris 1934.a avaldati, et USA poolt 1920.a Armeenia Vabariigile antud tunnustus enam ei kehti, sest viimane lakkas olemas iseseisev riik.¹⁸⁶ Just selliste arengute tagajärjel lakkas USA mõne aastaga olemast Armeenia eestkõneleja.

4.2. USA kui Balti riikide eestkõneleja

Jaapani agressiivsed sammud Mandžuurias viisid 1932.a Stimsoni doktriini kehtestamiseni. Selle kohaselt keeldus USA tunnustamast sõjalise jõu abil muudetud territooriumide üleminekut agressori kätte. Üsna pea pärast 1940.a juunipööret hakkas Nõukogude Liit nõudma endale USA pankades olevaid Balti riikide kullavarusid.¹⁸⁷ 23.juulil 1940 pöördus Eesti peakonsul saadiku ülesannetes USA-s Johannes Kaiv USA välisministeeriumi poole

¹⁸⁶ H.Lauterpacht, lk. 333 (joonealuses viites).

¹⁸⁷ The Charge in the Soviet Union (Thurston) to the Secretary of State. July 20, 1940. FRUS 1940, General volume I. (U.S. Government Printing Office, 1940), lk. 395.

palvega mitte tunnustada peatselt aset leidvat Eesti inkorporeerimist Nõukogude Liitu ning võimaldada tal endal jätkata peakonsuli ametis USA-s. Kõike seda põhjendas Kaiv sellega, et Eestis kuu aja jooksul aset leidnud sündmused olid relvajõudude toel läbiviidud okupatsioon, riigis korraldatud valimised olid farss ning valitud uue rahvaesinduse palve NSVL-le Eesti inkorporeerimiseks oli põhiseaduse vastane ning seega õigustühine.¹⁸⁸ Samasuguse noodi esitasid ameeriklastele ka Läti ja Leedu saadikud USA-s.¹⁸⁹ Päev hiljem avaldati baltlaste heameeleks Riigidepartemangu ametlik pressiteade, kus avaldatakse (küll mõnevõrra silmakirjalikult), et USA on Balti riikide tekkest peale nende käekäigu vastu sügavat huvi tundnud ning peavad vastuvõetamatuks jõu kasutamise või sellega ähvardamise tulemusel läbiviidud agressiivseid tegevusi mõne välisriigi suhtes. USA toetab jätkuvalt printsiipi, et teise riigi jõuga vallutamine on vastuvõetamatu, kuna sellel põhimõttel baseerubki moodne tsivilisatsioon.¹⁹⁰ See avaldus on tuntud Welles'i deklaratsioonina, asevälisminister Sumner Welles'i järgi ning selle põhimõtte tugines 1932.a Stimsoni doktriinile.¹⁹¹

Nüüd asus Nõukogude pool diplomaatilisele rünnakule - suursaadik USA-s Konstantin Umanski protesteeris ameeriklaste poliitika vastu ning soovis teiselt suurriigilt Nõukogude Liidu tegevusele heakskiitu. Viimast ei saavat asetada Saksamaa omaga ühele pulgale (Saksamaa oli 1940.a tunginud Taani, Norrassa, Hollandisse, Belgiasse, Luksemburgi ja Prantsusmaale), vaid Balti riikides soovis rahvas ise Nõukogude kaitse alla saada. Suursaadik tõi argumendina välja ka USA kõhkleva käitumise Balti riikidele tunnustuse andmisel ning Venemaa ühtsust taotleva retoorika 1920. aastate algul. Suursaadiku väitel just ühtsuse ja vanade piiride taastamisega NSVL 1940. aastal tegeleski.¹⁹² Välisministri abi Welles järele ei andnud ning ei tunnustanud nõukogulaste poliitikat. Tema otsuse taga on nähtud Loy W. Hendersoni soovitusi, kes juba 1940. aastal soovitas, et kui sõda lõpeb (USA iseenesest ei olnud sõtta veel astunudki), siis korraldatakse sarnaselt I maailmasõja lõpuga rahukonverents ning seal vaadatakse niikuinii kogu Ida-Euroopa saatusega seonduv üle ja USA-l oleks kasulik sellist Nõukogude Liidule mittemeeldivat trumpi tagavaraks hoida.¹⁹³ Mainitud L.Henderson oli Balti riikide saatusega tuttav. Ta saabus regiooni juba 1919.a Ameerika

¹⁸⁸ The Acting Consul General of Estonia in Charge of Legation (Kaiv) to the Secretary of State, July 23, 1940. FRUS 1940, volume I, lk. 400-401.

¹⁸⁹ M.Graf, lk. 366.

¹⁹⁰ Press release issued by the Department of the State on July 23, 1940. FRUS 1940, volume I, lk. 401-402.

¹⁹¹ E.Medijainen, The USA, Soviet Russia and the Baltic States, lk. 28.

¹⁹² M.Graf, lk. 366-367.

¹⁹³ E.Medijainen, The USA, Soviet Russia and the Baltic States, lk. 30.

Punase Risti ohvitserina, pakkus end vabatahtlikuks ning määrati 1920.a esimesel poolel juhtima Narva läheduses asetsenud karantiinitsioonide välihospitale. Sinna olid paigutatud desarmeeritud Judenitši Loodearmee väed, kelle hulgas möllas üliohtlik tüüfuse-epideemia. Selle töö eest omistati talle Eesti Vabariigi poolt Vabadusrist. 1922. aastast töötas Henderson Riigidepartemangu alluvuses Riia, hiljem neli aastat Moskva saatkonnas. Kirjeldatud sündmuste ajal 1940. aastal oli ta ametis Välisministeeriumi Euroopa-divisjoni asejuhina ning just tema veenis Welles'i Balti riikide annekteerimisele tunnustust mitte andma.¹⁹⁴

USA sai 1940. aastal endale mittetunnustamist lubada muuhulgas sel põhjusel, et sel momendil ei olnud kahe suuriigi suhtluses suuremaid vastuolulisi teemasid, mille puhul USA oleks pidanud järeleandmisi tegema. Vastupidi - pigem oli NSVL-l Ühendriike vaja. Nõukogulased sõltusid USA-st erinevate seadmete varuosade saamisel, importisid ligi miljon barrelit USA bensiini aastas, nõukogude insenerid ja muu tehnilised eksperdid külastasid pidevalt USA tehaseid ja tootmishooneid.¹⁹⁵ Lisaks oli NSVL 1940.a Hitleri liitlane ning seega oli USA-l mõnes mõttes moraalne õigus enda otsusele kindlaks jääda ja nõukogulastele väikeriikide okupeerimist ja annekteerimist ette heita.

Lühikese ajavahemiku jooksul Teise maailmasõja ajal tundus, et kaalukauss selles küsimuses kaldus sinnapoole, kuhu Nõukogude Liit seda suunata soovis. On leitud, et president Franklin D. Roosevelt oli valmis Stalinile pakkuma võimalust, et USA tunnustab *de iure* Balti riikide annekteerimist juhul, kui nõukogulased soostuvad kasvõi näiliseltki korraldama sõjajärgsel ajal mingisugustki referendumit, et anda inkorporeerimisele eelkõige USA publiku jaoks vähegi legaalsem alus. Kuna Stalin oli selles küsimuses väga jäigal seisukohal ning pidas kogu temaatikat Nõukogude riigi siseasjaks, siis ta USA presidendile vastu ei tulnud. Mõlemad mehed olid põhimõttekindlad ning nii jäigi USA oma mittetunnustamise juurde.¹⁹⁶ Administratsiooni vahetusega muutus USA poliitika oma sõjaaegse liitlase suhtes tunduvalt jäigemaks ning Potsdami konverentsi ajaks 1945. aastal oli Ühendriikide kindel seisukoht Balti riikide anneksiooni mitte tunnustada.¹⁹⁷

¹⁹⁴ How Loy Henderson Earned Estonia's Cross of Liberty. USA Tallinna saatkonna ajaloosektsioon. <http://photos.state.gov/libraries/estonia/99874/History%20stories/How-Loy-Henderson-Earned-Estonia.pdf>.

¹⁹⁵ Memorandum by the Assistant Chief of the Division of European Affairs (Henderson), dateerimata koos märkusega, et koostatud enne 26.07.1940, FRUS 1940, volume III. (U.S. Government Printing Office, 1940), lk. 331, 333-334.

¹⁹⁶ Eero Medijainen, Balti riikide *de iure* järjepidevus noateral: Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus 1940-1945. Ajalooline Ajakiri, 2010, 2(132), lk. 160-161, 164-165.

¹⁹⁷ L.Mälksoo, lk. 138.

Iseenesest peetakse Nõukogude anneksiooni mittetunnustamist lausa 50 aasta jooksul rahvusvaheliste suhete ajaloos pretsedendituks. Kui baltlased armastavad väita, et lääneriigid olid neile kogu okupatsiooniajal toeks, siis on see liigne lihtsustamine. Tegelikult oli suhtumine killustunud ning läänemaailm jagunes selles küsimuses enam-vähem nelja kategooriasse. Soome näiteks oli riik, mis ei avaldanud (ei pidanud avaldama) üldse selles küsimuses arvamust. Teiseks riigid, mis tunnistasid *de iure* Baltimaade minekut Nõukogude Liidu koosseisu - Rootsi, Hispaania, Uus-Meremaa ning kaudselt Holland, kuna ta ei vaidlustanud NL läänepiire. Siia loetelu hulka võiks ajutiselt lugeda Austraaliagi, mis peaminister Edward Whitlami ametisoleku ajal 1974.a tunnustas anneksiooni *de iure*, mille järgmine peaminister aasta hiljem ametlikult tagasi võttis. Kolmandaks oli arvukaim grupp riike, mis Baltimaade inkorporeerimist *de iure* ei tunnustanud, kuid *de facto* küll - Suurbritannia, Prantsusmaa, Lääne-Saksamaa, Kanada.¹⁹⁸ Vähemalt osade siin loetud riikide kohta on viidatud, et oma *de iure* tunnustamist hoiti tagasi peamiselt USA surve tõttu, ilma selleta oleks ilmselt anneksioon juriidiliselt lõplikuks loetud.¹⁹⁹ Neljandaks olid riigid, mis 50 aasta jooksul keeldusid toimunut üldse tunnustamast - Vatikan, Iirimaa, USA. Just viimase puhul saab ilma mööndusteta rääkida järjekindlast mittetunnustamispoliitika ajamisest.²⁰⁰ Kõik USA administratsioonid kinnitasid selle põhimõtte järgimist, 1975.a CSCE konverentsil Helsingis rõhutasid Ühendriigid eraldi, et lõppaktis märgitud Nõukogude Liidu piiride tunnustamine ei tähenda loobumist Balti riikide okupeerimise mittetunnustamisest.²⁰¹

USA nii järjekindel käitumine tekitas diskussiooni akadeemilisel maastikulgi, kus uurijad jagunesid kaheks: need, kes oleksid tahtnud "eluga edasi minna," nentida fakti, et Balti riigid enam Montevideo konventsiooni kriteeriume ei täida ning seetõttu võiks nad "ajaloo prügikasti" kuuluda, et rahvusvahelises õiguses valitseks seaduspärasus ja kord. Teised leidsid, et niikaua kui rahvusvaheline huvi Balti küsimuse vastu ei ole vaibunud, siis ei saa Nõukogude Liit anneksiooni lõpuni viiduks pidada, punaimpeerium ei saanud Baltimaade alade üle legitiimset seaduslikkust. See aitas kaasa sellele, et Balti küsimuse puhul ei rakendunud rahvusvahelise õiguse teoorias tuntud protseduuri - igamist.²⁰² Debatid säilimisele ning selle kaudu mittetunnustamise püsimisele on muuhulgas kaasa aidamas nähtud

¹⁹⁸ Ibid, lk. 129-132.

¹⁹⁹ Tõnis Märtnson, Balti riikide annekteerimise tunnustamine Austraalia poolt. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2009, lk. 28.

²⁰⁰ L.Mälkssoo, lk. 128-129, 135.

²⁰¹ M.Nutt, op.cit.

²⁰² L.Mälkssoo, lk. 61-62, 143.

professionaalsete baltisaksa ajaloolaste olemasolu. Nende poolt viljeldav kõrgteaduslik ajalookirjutus panustas Balti küsimuse püsimisse akadeemilisel maastikul.²⁰³ Armeenlastel näiteks midagi analoogset polnud.

Võib tekkida küsimus, mis võis olla USA motiiviks, et nii pika aja vältel mittetunnustamispoliitikat ajada? Realistlikust ideoloogiast lähtuvalt oli see üheks vahendiks külma sõja aegses ideoloogilises võitluses. Balti küsimus oli argument, mida sai tihti Nõukogude Liidu vastu diplomaatilises suhtluses kasutada.²⁰⁴ Samas ei saa välistada, et USA-l võisid olla ka idealistlikumad ja altruistlikumad motiivid - hegemoon, kes on väikerahvaste kaitsja ning agressiooni vastustaja. Võib-olla luhtumine Armeenias andis riigile impulsi Balti riikidest "mitte loobuda." USA välispoliitika idealistliku vaatenurga olemasolu tõestab vähemalt osaliselt fakt, et taasiseseisvunud Eesti, Läti ja Leedu võeti NATO liikmeks.

Igal juhul oli Balti riikide annekteerimise mittetunnustamine USA poolt äärmiselt oluline signaal nii Balti liiduvabariikides kui mujal üle maailma elavatele eestlastele, lätlastele ja leedulastele. Kui see poliitika ei toonud kaasa ka mingite reaalsete sammude astumist, mis oleks kuidagi leevendanud näiteks ENSV-s elavate eestlaste olukorda, siis ometi hoidis mittetunnustamine üleval lootusi ning aitas 1990. aastatel taastekkinud riikidel tunduvalt kiiremini rahvusvahelisele areenile naasta.

4.3. Balti riikide ja Armeenia taasiseseisvumise tunnustamine

Taasiseseisvunud Eesti (samuti Läti ning Leedu) seisukohalt on riikluse olulisimaks pidepunktiks selle järjepidevuse rõhutamine 1918-1940 eksisteerinud maadega. See on olnud taastatud Eesti riikliku ja rahvusliku identiteedi aluseks ning seesugusena leidnud koha 1992.a põhiseaduseski.²⁰⁵ Sellist vaatepunkti võimaldas baltlastel kaitsta ühelt poolt pikaajane Nõukogude anneksiooni mittetunnustamine ning 1991.a konkreetselt see, et mitmel puhul ei antudki lääneriikide, s.h. USA poolt Baltimaadele uut *de iure* tunnustust, vaid „tervitati neid tagasi rahvaste perre,“ andes seega kaudselt hinnangu, et riike oli 1920. aastatel juba tunnustatud, vahepeal ei ole seda tagasi võetud ning seega on tunnustus kehtinud läbi

²⁰³ Eero Medijainen, *The Baltic Question in the Twentieth Century: Historiographic Aspects*. In: James S. Amelang, Sigfrid Beer *Public power in Europe: studies in historical transformations*. Pisa: Edizioni Plus, Pisa University Press 2006, lk. 112.

²⁰⁴ E. Medijainen, *The USA, Soviet Russia and the Baltic States*, lk. 30.

²⁰⁵ Eiki Berg, *Eesti tähendused, piirid ja kontekstid*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus 2002, lk. 22.

nõukogude aja. USA president George Bush *sen* 2. septembril 1991 Balti riikide tunnustamise teadaandes ei kasutatagi sõna „tunnustamine“, vaid jutt on diplomaatiliste suhete taastamisest, Bush ise nimetas enda käiku 52-aastase USA mittetunnustamispoliitika kulminatsiooniks.²⁰⁶ Märkiliseks võib pidada ka seda, et Balti riikide osalus taastati mõnedes lepingutes ja konventsioonides, millega Eesti, Läti või Leedu olid enne 1940.a ühinenud. On esinenud seisukohti, et Baltimaid tunnustati taastatud riikidena mitte rahvusvahelisele õigusele toetudes, vaid poliitilistel kaalutlustel nende endi suure sümboolsuse tõttu.²⁰⁷ Seega oleks justkui lähtunud idealistlikest vaadetest välispoliitika ajamisel ning just USA on vähemalt retooriliselt sellist välispoliitikat viljelenud. Külma sõja ajal võimaldasid Ühendriigid (lisaks mittetunnustamisele) enda territooriumil edasi tegutseda Balti riikide saatkondade, lastes sel viisil vähemalt ühel välisel riigi nähtusel 50 aasta jooksul sümboolselt järjepidevust säilitada.²⁰⁸

Baltikumi erilisus USA silmis ilmnis enne taasiseseisvumise järgse tunnustuse saamist. M.Gorbatšov viimase NSVL presidendina saatis augustis 1991 Washingtoni oma esindaja, et see veenaks Ühendriikide presidenti mitte tunnustama lahkulöövate liiduvabariikide taotlusi. President Bush kinnitas, et USA toetab NSVL-i terviklikkust, kuid mitte Balti riikide kuulumist sellesse. Lisaks sellele teadaandele otsustati survestada Gorbatšovi Balti riikide iseseisvumisele omapoolset tunnustust andma just seeläbi, et USA ise tunnustas neid enne Nõukogude Liidu vastava tegevuse äraootamist.²⁰⁹ Lühikese ajavahemiku jooksul tekkis NSVL-i ja Jugoslaavia lagunedes kümneid uusi riike, kuid ainult Balti riikide tunnustamine kulges sisuliselt tõrgeteta, samal ajal kui ülejäänud uute rahvusvahelise õiguse subjektide osas tekkisid kahtlused ja diskussioonid, mis viisid eraldi juhise koostamiseni, kirjeldamaks tunnustamise põhimõtteid.²¹⁰

Eelöeldu kehtis ka Armeenia kohta, keda USA tunnustas siis, kui kõiki teisigi NSVL-ist eraldunud riike – 25.detsembril 1991. President Bush jagas sel päeval tunnustatavad riigid tinglikult kolmeks – Venemaa, keda tunnustati NSVL-i õigusjärglasena ning ei vastustatud tema kuulumist ÜRO Julgeolekunõukogusse. Teise gruppi kuulusid Ukraina, Armeenia, Kasahstan, Valgevene ja Kõrgõstan – riigid, kellega USA soovis kiiresti seada sisse

²⁰⁶ R.Rich, lk. 38.

²⁰⁷ L.Mälksoo, lk. 76, 91-92.

²⁰⁸ Ibid, lk. 150.

²⁰⁹ M.Graf, lk. 377-378.

²¹⁰ R.Rich, lk. 42.

diplomaatilised suhted ning toetada nende ÜRO-sse astumist. Kolmandas grupis olid kõik ülejäänud liiduvabariigid (sealhulgas kaks Armeenia naaberriiki Taga-Kaukaasias), kellele anti tunnustus, kuid kellega USA lubas diplomaatilised suhted sisse alles siis, kui need riigid on teinud piisavalt samme julgeolekuvastutuse ja demokraatia arendamiseks.²¹¹ Teades, et sel ajal toimus Armeenia ja Aserbaidžaaani relvastatud konflikt Mägi-Karabahhi pärast, siis võib just siin näha USA-s elavate armeenlaste *lobby*-töö tugevust. Sel ajal kui Aserbaidžaaani suunas viibutati näppu julgeoleku mittetagamise eest regioonis, tervitati Armeeniat kui võrdväärset partnerit rahvusvahelisel areenil. Ometi olid relvastatud konfliktis mõlemad naaberriigid osalised. Taoline suhtumine säilis USA-s veel järgnevalgi aastal – kui 1992.a kinnitas president Bush endistele liiduvabariikidele majandusabi eraldamise plaani, siis jättis ta sellest välja Aserbaidžaaani, tuues ettekäändeks I maailmasõja ajal moslemite poolt armeenlastele tehtud ülekohtu.²¹² Võimalik, et suurriik kasutas ajaloolisi argumente poliitilistel motiividel, kuid ei ole välistatud, et selle käiguga sai ühendada mineviku ja oleviku ning seeläbi taasloodi pilt kristlikke armeenlasi vaenavatest moslemitest. Armeenia osalemine sõjas Mägi-Karabahhi pärast ei välistanud seda, et Armeenia oli 1990. aastatel USA-st enim ühe elaniku kohta arenguabi saav postsovetlik riik.

Kõiki mittebalti riike tunnustati kui uusi rahvusvahelisi õiguse subjekte, millel ei olnud järjepidevust 1920. aastatel eksisteerinud iseseisvate vabariikidega. Kaukaasia riikidest taotles Gruusia ametlikult enda samasuse tunnustamist 1918-1921 eksisteerinud riigiga ning selle okupeerimise ja annekteerimise tunnustamist õigusvastaseks teoks. Seda olevat toetanud tõik, et mitmed riigid tunnustasid 1920. aastail Gruusia vabariiki ning selle valitsus tegutses nõukogude võimu eest põgenedes emigratsioonis edasi. Rahvusvaheline üldsus ei ole grusiinide tõlgendusega siiani kaasa läinud. Rahvusvahelise õiguse kohaselt on selle juhtumi juures otsustavaimaks asjaoluks see, et aastatel 1920-21 ei olnud riigi vägivaldne hõivamine veel ebaseaduslikuks kuulutatud ning sisuliselt Nõukogude Venemaa oma käitumisega üldkehtivat normi ei rikkunud. Teiseks faktoriks peetakse riigi enese kestmise lühiajalisust, mille jooksul iseseisvus ei olevat jõudnud lõpuni kinnistuda. Neil põhjendustel on Gruusia taotlus tagasi lükatud.²¹³ Täpselt samad argumendid kehtivad ka Armeenia kohta, millel oli omal ajal USA saanud *de iure* tunnustus, kuid mis samuti ei suutnud iseseisvust piisavalt kinnistada. Armeenia ja teiste Kaukaasia riikide tekkeajaks on praegu loetud 1991. aastat ja

²¹¹ R.Rich, lk. 46.

²¹² E.Medijainen, Ajaloo ja poliitika piiridel, lk. 34.

²¹³ L.Mälksoo, lk. 288-291.

mitte 1918. aastat.²¹⁴ Seega on USA välispoliitika Balti riikide ja Armeenia suhtes läbi ajaloo olnud erinäoline ning erinevatest faktoritest mõjutatud ning selle mõju nimetatud maade saatusele on olnud tunduvalt erinev.

²¹⁴ J.Crawford, lk. 727.

KOKKUVÕTE

USA on välispoliitikat ajades alati rõhutanud oma erilisust ning kujutanud ennast kui demokraatlike väärtuste kaitsjat. I maailmasõja ajal hakkas president Wilson toonitama seda, et rahvastel on õigus ise oma saatust määrata. Kui aga mitmed väiksemad rahvused sellest kinni haarasid, ennast iseseisvaks riigiks kuulutasid ning seejärel endile sellisel kujul tunnustust nõutasid, siis ilmnas, et päris ühtemoodi kõiki uusi riike siiski ei kohelda. Armeenlased olid ameeriklaste silmis sõja käigus ja enne seda äärmiselt palju kannatanud rahvas, mistõttu nende tegevus iseolemise suunas oli täiesti vastuvõetav. USA sai sellise hinnangu anda seetõttu, et ameeriklased teadsid armeenlaste saatusest ilmselt rohkem kui keskmine eurooplane. Juba sajandi olid Osmani impeeriumi aladel tööd teinud Ameerika misjoni töötajad ning üle riigi olid olemas mitmed USA konsulaaresindused. Kui 1915. aastast hakkasid osmanid armeenlaste suhtes läbi viima sihiteadlikku väljasaatmispoliitikat ning mõrvamisi, siis sai USA avalikkus sellest kiiresti teada ning elas sajandialguse esimest suurt riigi poolt korraldatud tapatalgut valuliselt läbi. Oma osa ameeriklaste arvamuse kujundamisel oli ka armeenlaste diasporaal, kelle arvukus Ühendriikides oli kiiresti kasvamas. Kõik see – ennenägematud ning laialt kajastatud kannatused, armeenlaste *lobby*-töö ning Ameerika avalik arvamus viisid president Wilsoni seisukohale, et tekkinud Armeenia vabariiki peab USA tunnustama.

Hoopis teisiti nähti Balti riike, kellede püüdlustesse rakendada enesemääramisõigust suhtuti hoopis tõredamalt. Selle põhjuseks oli asjaolu, et USA soovis Venemaad näha tugeva ja tervikliku partnerina rahvusvahelisel areenil. Seetõttu ei tohtinud Venemaad tükeldada, et too jõuaks tulevikus ära maksta USA-le võlgu oleva raha. Kui aga 1922. aastaks oli selge, et USA poolt ihaldatud demokraatlikku Venemaad lähiajal ei teki ning teisalt tekkis oht, et mittetunnustatud väikeriigid keelduvad samuti vahepeal tekkinud võlgu tagasi maksmast, siis anti Baltimaadele sel aastal USA tunnustus. Siin on näha kardinaalne vahe ühele riigile ja teisele regioonile riikidele tunnustuse andmisel. Armeenia puhul justkui võiks näha USA välispoliitika ideaalide järgimist, Balti riikide puhul paistab silma hoopis range majanduslik kalkulatsioon.

Ajalugu näitas aga seda, et USA poolt Balti riikidele tunduvalt hiljem antud tunnustus osutus mõnes mõttes „väärtuslikumaks“ kui Armeenia varasem tunnustamine. Kui viimane pool aastat pärast Ühendriikidelt tunnustuse saamist maailmakaardilt kadus, siis mõne aastaga muutus ka USA suhtumine. Armeeniale keerati sisuliselt selg, poliitilis-majanduslikel

kaalutlustel sojendati suhteid armeenlastele vaenuliku Türgi Vabariigiga ning 1933. aastal tunnustati ametlikult Nõukogude Liitu, võttes seega Armeenia Vabariigile antud tunnustuse tagasi. Varasematel aastatel moodustas tunnustuse saamine ainult ühe osa „Armeenia küsimusest,“ armeenlastele endile oli sellest isegi olulisemaks teemaks ajaloolise asuala eraldamine Türgi küljest. Armeenia riigi kadudes loobus USA seda Türgilt nõudmast, teiseks loobuti USA-s vastustamast Nõukogude võimu Armeenias, endist vabariiki loeti kindlalt kuuluvat NSVL-i koosseisu.

Balti riikide okupeerimise ja annekteerimise puhul 1940. aastal käitus USA sootuks teisiti. Toetudes varasemale Stimsoni doktriinile, kuulutati Welles'i deklaratsiooniga, et USA ei tunnusta Nõukogude Liidu tegevust. See põhimõte sattus Teise maailmasõja ajal korraks ohtu, kui USA oli valmis mõningate Stalini järeleandmistest eest Balti riikide inkorporeerimist NSVL-u *de iure* tunnustama. Kuna Stalin oli järeleandmatu, siis jäi mittetunnustamine kehtima ning külma sõja ajal muutus Nõukogude Liidu ebaseaduslik tegevus naaberriikide suhtes üheks USA välispoliitika argumendiks, mida teise leeri vastu kasutada. Selle poliitika järjekindel ajamine võimaldas hoida ligi 50 aastat „Balti küsimust“ alal, mistõttu NSVL ei omandanud rahvusvahelise üldsuse silmis oma anneksioonile õiguslikku alust.

Taasiseseisvumisel aitas USA mittetunnustuspoliitika Balti riike sel viisil, et Eesti, Läti ja Leedu taastati riikidena, mis said deklareerida, et nad on samad rahvusvahelise õiguse subjektid, mis eksisteerisid 1918-1940. See asjaolu andis Balti riikidele rahvusvahelisel areenil võrreldes teiste liiduvabariikidega, s.h. Armeeniaga, kerge „stardieelise“. Armeenia ja teiste Kaukaasia riikide järjepidevust rahvusvaheline üldsus ei tunnusta ning peab neid uuteks riikideks sünniajaga 1991. aasta.

Selle kõige põhjal saab väita, et USA välispoliitika ei ole väikeriikide suhtes alati olnud ühtne ning sarnastele põhimõtetele toetuv, vaid on segu nii idealistlikest vaadetest, külmast kasulikkuse kalkulatsioonist ning laiemast ajaloolisest kontekstist.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Papers relating to the Foreign Relations of the United States,

1915. Supplement, The World War (Washington: Government Printing Office, 1915).

1917. Supplement 1, The World War (Washington: Government Printing Office, 1917).

1918. Supplement 1, The World War, Volume I (Washington: Government Printing Office, 1918).

1919, Volume II (Washington: Government Printing Office 1919).

1920, Volume I (Washington: Government Printing Office 1920).

1920, Volume II. (Washington: Government Printing Office 1920).

1920, volume III. (Washington: Government Printing Office 1920).

1922, Volume II. (U.S. Government Printing Office, 1922).

1940, General volume I. (U.S. Government Printing Office, 1940).

1940, Volume III. (U.S. Government Printing Office, 1940).

Документы внешней политики СССР, Том 3, 1 июля 1920 г. - 18 марта 1921 г.
Москва: Политиздат, 1959.

Appeal to Turkey to stop massacres. *The New York Times*, April 28, 1915.

Armenia, Azerbaijan, and Georgia : country studies / Federal Research Division, Library of Congress; edited by Glenn E. Curtis. Washington, D.C.: Federal Research Division, Library of Congress, 1995.

Berg, Eiki. Eesti tähendused, piirid ja kontekstid. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2002.

Berg, Eiki. Geopoliitika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998.

Brown, Andrew. George W Bush's new 'crusade': converting Jews to Christianity. *The Guardian*, 14.11.2013.

Byman, Daniel; King, Charles. Fantoomriikide müsteerium. *Diplomaatia nr 115, märts 2013*.

Charter, Melville. The Land of the Stalking Death. *The National Geographic Magazine*, November 1919, lk. 393-420.

Communist takeover and occupation of Armenia: special report No. 5 of the Select Committee on Communist Agression House of Representatives, eighty-third Congress, second session, under authority of H. res. 346 and H. res. 438. Washington, 1955.

Crawford, James. *The Creation of States in International Law*. Oxford: Clarendon Press, 2007.

Edison, Robert. Failure of the Armenian Genocide Resolution in 2010 H. res 252. 01.02.2011. <http://www.armeniangenocidedebate.com/failure-armenian-genocide-resolution-2010-h-res-252>.

Episcoposian, Grant. *Armenian problem in the past and today*. Moscow: Public Fund Revival of Armenia, 1993.

Fabry, Mikulas. *Recognizing States. International Society and the Establishment of New States Since 1776*. Oxford: Oxford University Press, 2010.

Graf, Mati. *Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988-1991*. Tallinn: Argo, 2012.

Gregg, Heather S. *Divided They Conquer: The Success of Armenian Ethnic Lobbies in the US*. August 2002, web edition: http://web.mit.edu/cis/www/migration/pubs/rrwp/13_divided.pdf.

Haas, Ernst B. *The Uniting of Europe*. In: *Brent Nelsen and Alexander Stubb. The European Union: Readings on the Theory and Practice of European Integration*. Basingstoke: Palgrave Macmillan 2003, lk. 139-143.

Hoffmann, Stanley. *Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe*. In: *Brent Nelsen and Alexander Stubb. The European Union: Readings on the Theory and Practice of European Integration*. Basingstoke: Palgrave Macmillan 2003, lk. 157-171.

Isaakjan, Garnik. *Armeenia NSV*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.

Kaas, Kaarel. *Veretu lagunemise müüt*. *Diplomaatia nr. 100, detsember 2011*.

Kennicott, Philip. *Armenian "orphan rug" is in White House storage, as unseen as genocide is neglected*. *Washington Post 22.10.2013*.

Kinder, Hermann; Hilgemann, Werner. *Maailma ajalugu esiajast tänapäevani*. Tallinn: Avita, 2001.

King, Charles. *Vabaduse viirastus: Kaukaasia ajalugu*. Tallinn: Tänapäev, 2012.

- Kissinger, Henry. *Diplomaatia*. Tallinn: Varrak, 2000.
- Kiviorg, Merilin; Land, Kristi; Miil, Kärt; Vallikivi, Hannes. *Rahvusvaheline õigus*. Tallinn: Juura 2004.
- Kuper, Leo. Turkish Genocide of Armenians, 1915-1917. In: *Richard G.Hovannisian. The Armenian Genocide in Prespective. New Brunswick (N.J); Oxford: Transaction Books, 1986*, lk. 43-60.
- Laaman, Eduard. *Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu*. Tallinn: Monokkel, 2007.
- Laar, Mart. Punaarmee abil kommunismi. Kaukaasia iseseisvuse häving 1920-1921. In: *Tiit Pruuli. Mäss. Detsembrimäss/aprillimäss*. Tallinn: Eetriüksus, 2008, lk. 22-29.
- Lauterpacht, Hersch. *Recognition in International Law*. Cambridge: Cambridge University Press 1948.
- Lears, Jackson. How a War Became a Crusade? *The New York Times*, 11.03.2003.
- List of American educational, religious and charitable institutions in the Ottoman Empire. Constantinople, February 1903. <http://www.dlir.org/archive/archive/files/8e515a1b9e3817ca72c4ca97f81c9db2.pdf>
- Malkasian, Mark. The Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918-1927. *International Journal of Middle East Studies*, 16 (1984), lk. 349-365.
- Mamatsashvili, Gocha. Georgian-Armenian Relations in 1918-1920 and Georgia's Constituent Assembly. *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*. vol. 6, no. 1, 2012, lk. 158-164.
- Medijainen, Eero. *Ajaloo ja poliitika piiridel. Mõisteid ja mõtisklusi*. Tallinn: Koolibri, 2008.
- Medijainen, Eero. Ameerika Ühendriikide de iure tunnustus Balti riikidele 1922.aastal - väärtuspõhine otsus või majanduslik kalkulatsioon. *Ajalooline Ajakiri*, 2011, 2(136), lk. 123-152.
- Medijainen, Eero. Balti riikide *de iure* järjepidevus noateral: Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus 1940-1945. *Ajalooline Ajakiri*, 2010, 2(132), lk. 153-190.
- Medijainen, Eero. The Baltic Question in the Twentieth Century: Historiographic Aspects. In: *James S.Amelang, Sigfrid Beer Public power in Europe: studies in historical transformations*. Pisa: Edizioni Plus, Pisa University Press 2006, lk. 109-124.

- Medijainen, Eero. The USA, Soviet Russia and the Baltic States. From Recognition to the Cold War. In: *The Baltic Question during the cold war. Edited by John Hiden, Vahur Made, David J. Smith. London: New York: Routledge, 2008, 2009, lk. 21-32.*
- Melson, Robert. Provocation or Nationalism: A Critical Inquiry into the Armenian Genocide of 1915. In: *Richard G. Hovannisian. The Armenian Genocide in Perspective. New Brunswick (N.J); Oxford: Transaction Books, 1986, lk. 61-84.*
- Mälksoo, Lauri. Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940.a-1991.a ja pärast 1991.a. Uurimus pingest normatiivsuse ja võimu vahel rahvusvahelises õiguses. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.
- Märtson, Tõnis. Balti riikide annekteerimise tunnustamine Austraalia poolt. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2009.
- Nutt, Mart. Mittetunnustamine ja rahvusvaheline õigus. *Diplomaatia nr. 54, veebruar 2008.*
- Papazian, Dennis. Armenians in America. web edition, 2001: <http://www.umd.umich.edu/dept/armenian/papazian/america.html>.
- Papazian, Dennis. The Changing American View of the Armenian Question: An Interpretation. Web edition, 2001: <https://www.umd.umich.edu/dept/armenian/papazian/changing.html>.
- Payaslian, Simon. The history of Armenia. New York; Basingstroke: Palgrave Macmillan 2010.
- Petersen, M.J. Recognition of Governments. Legal Doctrine and State Practice, 1815-1995. Basingstoke, London: Macmillan Press, 1997.
- Remnick, David. The Lobby. The New Yorker, September 3, 2007. http://www.newyorker.com/talk/comment/2007/09/03/070903taco_talk_remnick.
- Rich, Roland. Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union. Symposium: Recent Developments in the Practice of State Recognition. In: *European Journal of International Law Issue vol. 4 (1993) No.1*, lk. 36-65.
- Rouben, Adalian. Near East Relief and the Armenian Genocide. Armenian National Institute. <http://www.armenian-genocide.org/ner.html>.

Sievernich, Michael. Christian Mission. *In: European History Online (EGO). Institute of European History, Mainz, 19.05.2011.*

Zetterberg, Seppo. Eesti ajalugu. Tallinn: Tänapäev, 2009.

Zubok, Vladislav W. Luhtunud impeerium. Nõukogude Liit külmas sõjast alatest Stalinist kuni Gorbatšovini. Tallinn: Tänapäev, 2010.

Tanning, Lembo. Armeenia probleem, Tallinn: L.Tanning, 2005.

Ternon, Yves. Freedom and Responsibility of the Historian. The "Lewis Affair". *In: Richard G. Hovanissian. Remembrance and Denial. The Case of Armenian Genocide. Wayne State University Press Detroit, 1999, lk. 237-248.*

Vilkauskaitė, Dovile O. From Empire to Independence : The Curious Case of the Baltic States 1917-1922. (2013). *Honor Scholar Theses. Paper 325,* http://digitalcommons.uconn.edu/srhonors_theses/325/

Vitarbo, Greogoryn. Rahvuspoliitika ja Vene keiserlik ohvitserikorpus 1905-1914. *In: Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19.sajandi teisel poolel ja 20.sajandi alguses II.* Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010, lk. 283-303.

Worster, William Thomas. Law, Politics, and the Conception of the State in State Recognition Theory. *Boston University International Law Journal, vol 27, no.1, 2009, lk. 116-171.*

Internetiallikad:

Armenian National Institute. <http://www.armenian-genocide.org/>

BBC News Asia. <http://www.bbc.com/news/world/asia/>

CIA World Factbook. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

Council on Foreign Relations. <http://www.cfr.org/>

Encyclopedia Britannica. <http://www.britannica.com/>

International Committee of the Red Cross. <http://www.icrc.org/eng/>

United Nations. <http://www.un.org/en/>

USA Tallinna saatkonna ajaloosektsioon. <http://estonia.usembassy.gov/stories/read-their-stories.html>

U.S. History Online Textbook. www.ushistory.org/us/22c.asp

SUMMARY

The United States' *de iure* recognition of Armenia in 1920 and 1991, compared with the recognition to Baltic States.

The end of World War I had enormous impact on the arena of international relations. Three of former great empires collapsed and multiple new states emerged from their ruins. In 1918 the world witnessed the birth of Baltic and Caucasian states among others. The leaders and the population of the newly created countries had huge responsibilities lying ahead of them – the countries needed to be built up or reconstructed (sometimes from the ground) and it was also important to maintain the freshly gained statehood. One of the possibilities of doing both was to claim the recognition from other (and preferably more powerful) states. It would have enhanced the possibilities to form new diplomatic and economic relations with the members of international community, not to mention the opportunity to become the member of international organisations. By the 1918 the procedure of recognizing states was nearly 100 years old, so the leaders of new-born states grasped the value of gaining one. It was usually a special agenda for the governments and also special commissions or work groups were put together to acquire the recognition from older members of international community.

All this was also important to new states in Baltic and Caucasian region. From distance all those new countries may have been seen with similar background – all six originated from Russian empire and their independence was related to the fact that those new countries did not desire to share the faith of Russia, where after the Bolshevik revolution, foreign intervention and civil war reigned a total chaos which side-effects were hunger, terror, misery. Though western countries did not hasten to give their recognition to new-born states because they expected that the communist experiment in Russia would fail and former state would re-emerge. By spring 1920 there were not many countries recognizing *de iure* Baltic or Caucasian states with the exception of Estonia who had been recognized by Soviet Russia according to the peace treaty signed on February 2, 1920. And then for somewhat of a shock to Baltic states one of the most powerful countries the United States gave its recognition to Armenia on April 2, 1920. At the same time US repeatedly declared that Russia cannot be dissolved, with the exception of Poland, Finland and Armenia whose secession was acceptable. The aim of the master thesis is to shed a light on a question why US considered Armenia to be worthy of giving an early recognition and the Baltic states were not. Then the

US attitude towards Armenia and Baltic states during the soviet annexation and the impact of it after re-gaining the independence are analyzed.

For Armenians gaining an independence was a somewhat unexpected step. Their most logical ally – Russia was in chaos, so Armenians could not rely on it. And it was because of the latter factor that the two neighbours – Georgia and Azerbaijan declared their independence. At the same time Ottoman Turkey launched its invasion followed by the signing of Brest-Litovsk Treaty between Soviet Russia and Germany in March 1918, according to which Russian troops had to fall back from the Caucasian front. So being quite isolated and under the threat of invasion from Turkey, Armenia declared its independence on May 28, 1918. But gaining sovereignty did not fulfill the main dreams of Armenians who instead desired for their „historical land“ – provinces in Eastern Anatolia called Western Armenia which were part of Ottoman empire and where Armenians had lived at least two thousand years. Getting control of that territory was the deepest wish of Armenians in Armenia and elsewhere. And all of this had been promised to Armenians since the beginning of WW I, first by Russians, then by other Antant powers. Since 1917 the US and its president W.Wilson became the firmest supporter of Armenian question.

The US has always emphasized the importance of moral values in foreign affairs and has seen itself as a protector and enhancer of democracy and liberal thought in the world. All this was in accordance with president Wilson's new claims about self-determination of peoples' – a theme which arose to his speeches during the WW I. Although it was later clear that president did not think all the nations claiming to have right to sovereignty were not worthy after all, but Armenians were among those who were. Americans saw them as a nation that has been suffered a great deal because of their muslim neighbours and it was considered that Armenian people had been contributed greatly to the effort of Allied victory over Central Powers. US was in position to give that judgement due to the fact that common Americans knew more about the fate of Armenians than common Europeans. The Second Great Awakening drove Protestant Church to organize active missionary work in Ottoman Empire whose main target were members of Eastern Churches. Since 1830-s hundreds of US Mission schools, seminaries, hospitals, orphanages, churches and chapels had been working all over Near East (contemporary phrase of today's „Middle East“). Also there was a dense network of US consular representation even in the medium-sized cities of Ottoman empire. The third major reason why Americans were aware of Armenians' state of affairs was the existence of palpable amount of Armenian diaspora in US soil.

So when Ottomans launched the genocide from 1915 and on, the American public was quickly informed about the horrifying details of what was happening in other side of globe. So W.Wilson relying on domestic support took a stance that the US has to help Armenians. One of the ways to do this was granting Armenian Republic an official recognition in April 1920. By doing so, president could comply with official rhetorics of following democratic and transparent practice in US foreign policy.

This was not a case with Baltic states. The same year that Armenia was recognized, State Secretary B.Colby issued in his note on August 1920 that US opposes to dissolution of Russia and therefore recognizing of Baltic states would not be accepted. It took nearly two years to brake this standpoint. Researches have pointed out that there are multiple reasons why US finally granted it's recognition to Baltic states on July 28, 1922 and none of them show following a idealistic pattern in US foreign policy. Main reason why the Baltic states were recognized was the understanding that Bolsheviks stay in power in Russia. Secondly, in 1922 former embassy of Provisional Governement of Russia was closed and the last ambassador B.Bakhmeteff, who had been noisy opponent of Baltic states, retired. Also an important motive has been seen on debts – Baltic states had been given merchandise and aid after WW I and by 1922 the US had the feeling that unrecognized new states may ignore the existence of debts.

So, one can claim that in case of Armenia US followed the idealistic model of foreign policy, but in case of Baltic states rather economic considerations were more important. But history proved that recognition given to Baltic countries was somewhat more „valuable“ than the one given to Armenia. Wilson hoped that giving official recognition to latter was the first step and soon US also takes the mandate over the Armenian territory, but this time it turned out to be a miscalculation – Congress rejected the proposition. Even worse for Armenia – when the country fell under the attack by Turks and experiences disturbances and threat caused by Soviet forces, the US step aside. While no help came from west, the Armenia surrendered to Bolsheviks. Since then the US attitude towards Armenia and Armenians made a U-turn. Due to political and economic considerations official Trade and Friendship Agreement was signed with Turkey in 1927, although Armenian diaspora was heavily objecting it. With this step US did quit to be the promoter of Armenian question and since then no claims was made to Turkey to detach some areas from its territory. Even worse for Armenians – US slowly began to back away from recognizing the Armenian genocide. The second step was quitting to

object the Soviet rule over former Armenian Republic. When US recognized Soviet Union in 1933, it took back its former recognition to Armenia, while the latter was the part of the SU.

The Baltic states experienced somewhat different attitude from US. After annexation by Soviet Union in 1940 Soviet ambassador K.Umansky demanded that US would recognize the new reality, reminding the hesitation of US to recognize the Baltic states in the beginning of 1920-s. Assistant Secretary of State S.Welles remained firm and basing on earlier Stimson Doctrine declared the non-recognition of Soviet annexation of Baltic states. Behind this decision has been seen the wish of US to leave some arguments against the Soviet Union if some after-war peace conference would take place. The policy of non-recognition was at the brink during the World War II, when the US president F.Roosevelt was almost ready to give up the principle if J.Stalin would have agreed with some compromises. As Stalin rejected all the proposed compromises, the US stuck to non-recognition policy. The „Baltic question“ remained one of the often argued issues throughout the Cold War.

Although no real actions was taken, that could have relieved the situation of Baltic states under the Soviet rule, the non-recognition policy had enormous moral impact on Baltic people. When Estonia, Latvia and Lithuania regained their independence in 1991, they were welcomed back to international arena as the same subjects of International Law as the states existing 1918-1940. This gave somewhat a „upper hand“ in international relations compared to other countries emerging in 1991 (including Armenia). International community handles Armenia and other Caucasian states as a new members of international arena. This slight benefit for Baltic states was possible due to the 51-year long US non-recognition policy.

US foreign policy towards small-sized countries has not been always constant and relying on the similar principals, but rather consists of mixture of idealistic views, cold-hearted calculations and wider historical context. That's the reason why the attitude of a great power towards Armenia and Baltic States has been different from time to time, so the impact of foreign policy of US has changed the fate of Armenian and Baltic States differently.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Verner Ant** (sünnikuupäev: 12.11.1979)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

magistritöö „Ameerika Ühendriikide *de iure* tunnustus Armeeniale 1920. ja 1991. aastal ning võrdlus Balti riikidega“,

mille juhendaja on prof Eero Medijainen,

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 08.05.2014

(allkiri)